

TREĆI DEO

# Totalitarizam

*Običan svet i ne zna da je sve moguće*

DAVID RUSE

## DESETO POGLAVLJE: **Besklasno društvo**

### I: *Mase*

JEDNA od najupadljivijih odlika totalitarnih pokreta, ali i slave njihovih vođa, jeste zapanjujuća brzina kojom oni padaju u zaborav i lakoća sa kojom se mogu zameniti. Dok je Staljin tek posle mnogo godina ogorčene unutarpartijske borbe i velikih (mada samo nominalnih) ustupaka svom prethodniku uspeo da sebe proglasi Lenjinovim legitimnim političkim naslednikom, Staljinovi naslednici pokušali su to da izvedu i bez nominalnih ustupaka prethodniku, iako je Staljin imao trideset godina vremena, a i propagandnu mašineriju kakva je bila nepoznata u Lenjinovo vreme. Isto važi i za Hitlera, čija je privlačnost navodno bila neodoljiva,<sup>1</sup> a koji je danas, poražen i mrtav, toliko pao u zaborav da jedva i igra neku ulogu čak i među neofašističkim i neonacističkim grupama u posleratnoj Nemačkoj. Ta nedoslednost očigledno ima veze sa poslovičnom nestalnošću masa, kao i sa prolaznošću slave, ali se još više može objasniti manijom kretanja

<sup>1</sup> Magiju kojom je Hitler zračio na publiku potvrđuje više izvora, a nedavno i izdavači zbirke *Hitlers Tischgespräche (Hitlerova časkanja za trpezom, Bonn 1951, američko izdanje New York 1953; citirano prema nemačkom originalu)*. Ta privlačnost, taj čudni, neodoljivi magnetizam Hitlerov, počivao je, dakako, na fanatičnoj samouverenosti ovog čoveka (predgovor Gerharda Ritera [Ritter], p. 14), na njegovim pseudo-autoritativnim sudovima o svemu pod kapom nebeskom, kao i na činjenici da su njegovi stavovi, bilo da se odnose na štetne posledice pušenja ili na Napoleonovu politiku, uvek mogli da se uklope u nekakvu sveobuhvatnu ideologiju.

Fascinacija je društveni fenomen, pa zato fasciniranost ljudi iz Hitlerovog okruženja treba posmatrati u kontekstu njih samih. Ludi su uvek skloni da nekoga najpre prihvate za ono za šta se izdaje, tako da šarlatan koji glumi genijalca uvek ima izvesne izgleda da mu poveruju. U modernom društvu, sa njegovim karakterističnim nedostatkom kritičkog rasuđivanja, ova je sklonost jača, tako da neko ko ne samo što ima mišljenje nego ga i prezentuje kao čvrsto uverenje, neće tako lako prokockati svoj ugled, ma koliko puta se jasno ispostavilo da je pogrešio. Hitler, koji je vrlo dobro poznao smušenost savremenog duha, otkrio je da se bespomoćno kolebanje između različitih stavova s jedne strane, i uverenja... da su to sve same besmislice (p. 281) s druge, najlakše može izbeći ako se čovek nepokolebljivo prikloni *jednom* od mnogih trenutno važećih mišljenja. Jeziva proizvoljnost takvog fanatizma veoma je privlačna za društvo, zato što je ono za sve vreme svog postojanja upravo zahvaljujući fanatizmu oslobođeno haosa različitih uverenja koje samo stalno proizvodi. Taj dar fascinacije, međutim, značajan je jedino sa društvenog stanovišta; on je sasvim jasno uočljiv u *Tischgespräche*, jer je ovde Hitler igrao igru društva, nije bio među svojim, nego se obraćao generalima Vermahta, koji su svi manje ili više pripadali visokom društvu. Zabluda bi bila verovati da su Hitlerovi uspesi počivali na njegovoj privlačnosti; samo pomoću nje on nikada ne bi prevazišao ulogu salonskog kozera.

od koje boluju svi totalitarni pokreti: oni, naime, mogu da se održe sve dok se sami kreću i dok pokreću sve oko sebe. Utoliko je upravo ova nedoslednost u izvesnom smislu prilično laskava pohvala mrtvim vođama, jer su uspeali da svoje podanike zaraze specifično totalitarnim virusom; naime, ukoliko postoji nešto što bi se moglo nazvati totalitarnom ličnošću, odnosno totalitarnim mentalitetom, onda su ova izvanredna prilagodljivost i odsustvo kontinuiteta nesumnjivo njene najizraženije osobine. Stoga nestalnost i zaboravnost masa ne garantuju da će one moći da se izleče od totalitarne zaslepljenosti, koja se povremeno poistovećivala sa kultom Hitlerove ili Staljinove ličnosti; možda baš treba izvesti suprotan zaključak.

Još bismo više pogrešili ako bismo zbog ove nedoslednosti zaboravili da se totalitarni režimi, dokle god su na vlasti, i totalitarne vođe, dokle god su žive, oslanjaju na mase i vladaju zahvaljujući podršci masa, sve do samog kraja.<sup>2</sup> Hitlerov dolazak na vlast bio je legalan po svim pravilima demokratije;<sup>3</sup> da nisu uživali poverenje masa, ni on ni Staljin ne bi mogli da se nametnu kao vođe širokih slojeva stanovništva, ne bi mogli da prežive mnoge unutrašnje i spoljne krize ili da prebrode brojne opasnosti nemilosrdnih borbi unutar partije. Isto tako ni do Moskovskih procesa ili do likvidiranja Remov frakcije ne bi došlo da nije bilo podrške masa. Rašireno uverenje da je Hitler bio prosto agent nemačkih industrijalaca ili da je Staljin odneo pobjedu u borbi za nasledništvo posle Lenjinove smrti zahvaljujući mračnoj spletki, legende su koje se mogu opovrgnuti mnogim činjenicama, i to pre svega neospornom omiljenošću vođa,<sup>4</sup> a ona se, opet, ne može pripisati samo pobjedi vešte i lukave propagande nad neznanjem i glupošću. Jer propaganda totalitarnog pokreta, koji prethodi totalitarnom režimu ali ga do određenog trenutka i prati, uvek je iskrena koliko je i pritivorna, a potencijalni totalitarni vladar obično započinje karijeru tako

<sup>2</sup> v. inspirativne opaske Karltona Dž. H. Hejza (*Hayes*) u članku 'Originalnost totalitarizma u istoriji zapadne civilizacije' u: *Symposium on the Totalitarian State*, 1939. Proceedings of the American Philosophical Society, Philadelphia 1940. Vol. LXXXII.

<sup>3</sup> To je zaista bila prva velika revolucija u istoriji izvedena uz puno poštovanje pozitivnog prava koje važi u trenutku preuzimanja vlasti (Hans Frank, *Recht und Verwaltung*, 1939, p. 8).

<sup>4</sup> Najbolja studija o Hitleru i njegovoj karijeri je nova Hitlerova biografija Alana Bullocka, *Hitler, A Study in Tyranny*, London 1952. Pisana u engleskoj tradiciji političke biografije, njegova studija savesno koristi sve dostupne izvore i daje detaljnu sliku tadašnje političke situacije. Ova publikacija je po iscrpnosti prevazišla izvrsna dela Konrada Heidenaa (pre svega *Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power*, Boston 1944), mada su ona i dalje važna zbog opšteg tumačenja događaja. Za Staljinovu karijeru v. Boris Souvarine, *Stalin. A Critical Survey of Bolshevism*, New York 1939, još uvek merodavno delo, kao i Isaac Deutscher, *Stalin. A Political Biography*, New York/London 1949, studija nezaobilazna zbog bogate dokumentacije i detaljnog uvida u unutarpartijske borbe; povoljan utisak o ovoj studiji, međutim, donekle kvari poređenje Staljina sa Kromvelom, Napoleonom i Robespjerom.

što se razmeće svojim nekadašnjim zlodelima i brižljivo planira buduća. Nacisti su bili uvereni da zločin u naše vreme ima neku morbidnu privlačnost,<sup>5</sup> dok su izjave boljševika u Rusiji i izvan nje da oni ne priznaju obične moralne norme postale okosnica komunističke propagande; iskustvo je više puta pokazalo da propagandna vrednost zločina i opšti prezir prema moralnim normama ne zavise od pukog ličnog interesa, navodno najmoćnijeg psihološkog faktora u politici.

Privlačnost koju zlo i zločin imaju za mentalitet gomile nije nikakva novost. Gomila će uvek pozdraviti nasilje, primećujući zadivljeno: možda je podlo, ali je vrlo inteligentno.<sup>6</sup> Ono što kod uspeha totalitarizma uznemiruje zapravo je istinska nesebičnost njegovih pristalica; možda je i razumljivo što uverenje nekog naciste ili boljševika ne mogu da poljuljaju zločini protiv ljudi koji ne pripadaju pokretu ili koji su čak protiv njega, ali zapanjuje to što se on isto tako neće pokolebati ni kada čudoviše počne da proždire sopstvenu decu, pa čak ni kad i sam postane žrtva, kad mu montiraju proces i osude ga, izbace iz partije i pošalju na prinudni rad ili u koncentracioni logor. Naprotiv, on će, na čuđenje čitavog civilizovanog sveta, možda čak drage volje da pripomogne tužiocu i da potpiše sopstvenu smrtnu presudu, samo ako se time ne osporava njegova pripadnost pokretu.<sup>7</sup> Bilo bi naivno kada bi se ova tvrdoglava uverenost, koja nadživljava sve stvarno iskustvo i u potpunosti ukida neposredne lične interese, smatrala tek izrazom vatrenog idealizma. Idealizam, bio on smešan ili herojski, uvek proističe iz individualne odluke i uverenja, i uvek podleže iskustvu i proveru.<sup>8</sup> Fanatizam totalitarnih pokreta, za razliku od svih oblika idealiz-

<sup>5</sup> Franz Borkenau, *The Totalitarian Enemy*, London, p. 231.

<sup>6</sup> Citirano iz predgovora Theodora Fritscha za nemačko izdanje *Protokola sionskih mudraca* (*Die Zionistischen Protokolle*, 1924, p. 29).

<sup>7</sup> Ovo je, istini za volju, specijalnost ruske vrste totalitarizma. Zanimljivo je primetiti da su se već u jednom ranom sudenju stranim inženjerima u Sovjetskom Savezu simpatije prema komunistima koristile za samooptuživanje: Vlasti su sve vreme zahtevale da priznam da sam ja taj koji je izvršio sabotažu. Odbio sam. Tada su mi rekli: Ako si zaista za sovjetsku vlast, kao što tvrdiš, dokaži to i na delu; vladi je potrebno tvoje priznanje (prenosi Anton Ciliga, *The Russian Enigma*, London 1940, p. 153).

Teorijsko opravdanje ovakvog ponašanja dao je Trocki: Možemo biti u pravu samo sa Partijom i zahvaljujući Partiji, jer nam istorija ne ostavlja drugu mogućnost. Englezi imaju poslovicu *My country, right or wrong* /bila u pravu ili ne, to je moja zemlja/... Mi imamo mnogo bolje istorijsko opravdanje da kažemo: bila u pravu ili ne u određenim slučajevima, to je moja partija (Souvarine, *op. cit.*, p. 361).

S druge strane, opet, oficirima Crvene armije koji nisu pripadali pokretu moralo se suditi iza zatvorenih vrata.

<sup>8</sup> Nacistički pisac Andreas Pfening eksplicitno odbacuje mišljenje da se SA bori za bilo kakav ideal ili da ga motiviše bilo kakav idealizam. Njegovo osećanje zajedništva radalo se u borbi (Andreas Pfening, *Gemeinschaft und Staatswissenschaft*, u: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, Band 96; prevod citiran prema: Ernst Fraenkel, *The Dual State*, New York/London 1941, p. 192). U obimnoj literaturi koju je u obliku pamfleta izdavala

ma, slama se onog trenutka kada pokret svoje fanatične sledbenike ostavi na cedilu, kada u njima ubije i poslednji trag uverenja koji bi mogao da preživi slom pokreta.<sup>9</sup> No unutar organizacionog okvira pokreta, dok god on funkcioniše, fanatični članovi otporni su i na iskustvo i na argumente razuma; identifikacija sa pokretom i potpuni konformizam kao da su uništili svaku otvorenost za nova iskustva, čak i kada ona idu do takvih krajnosti kao što su mučenje ili strah od smrti.

Cilj totalitarnih pokreta je organizovanje masa – dakle, ne organizovanje klasa, što su činile stare stranke interesâ u kontinentalnim nacionalnim državama, ne organizovanje građana koji imaju mišljenje o pitanjima od opšteg značaja, pa i određeni interes, što su činile partije u anglosaksonskim zemljama. Dok sve ostale političke grupacije zavise od međusobnog odnosa snaga, totalitarni pokreti do te mere zavise od puke sile brojeva da se totalitarni režimi čine nemogućim u zemljama sa relativno malom populacijom, čak i ako su u njima drugi uslovi povoljni.<sup>10</sup> Posle Prvog svetskog rata Evropu je zapljusnuo snažan antidemokratski, prodiktatorski talas polutotalitarnih i totalitarnih pokreta; fašistički pokret proširio se iz Italije na skoro sve zemlje Srednje i Istočne Evrope (jedini značajan izuzetak je češki deo Čehoslovačke); pa ipak, čak ni Musolini, kome je pojam totalitarne države bio tako drag, nije pokušao da uspostavi potpuno totalitaran režim,<sup>11</sup> već se zadovoljio diktaturom i jednopartijskom vladavi-

---

glavna centrala SS-a za indoktrinaciju (*Hauptamt-Schulungsamt*) reč idealizam brižljivo se izbegavala. Nije se od pripadnika SS-a tražio idealizam, nego potpuna logična doslednost u svim ideološkim pitanjima i bezobzirno angažovanje u političkoj borbi (Werner Best, *Die deutsche Polizei*, 1941, p. 99).

<sup>9</sup> U tom pogledu posleratna Nemačka nudi mnoštvo poučnih primera. Iznenađuje već i to što narod crne vojnike iz američke vojske nije neprijateljski dočekao, i to uprkos jakoj rasističkoj indoktrinaciji. U istoj meri čudi i činjenica da se *Waffen-SS* u poslednjim danima nemačkog otpora Saveznicima uopšte nije borio do poslednjeg čoveka i da je ova elitna borbeno jedinica posle ogromnih žrtava, koje su po broju daleko prevazilazile gubitke Vermahta, tokom poslednjih nedelja pokleknula pred beznadežnošću situacije kao bilo koja jedinica sastavljena od civila (Karl O. Paetel, *Die SS u: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, januar 1954).

<sup>10</sup> Satelitske države u Istočnoj Evropi vladaju u ime Moskve i rade kao agenti Kominterne; kod njih komunizam nije posledica autohtonog razvoja, nego širenja totalitarnog pokreta po direkcijama iz Moskve. Čini se da je Jugosloven Tito jedini izuzetak; možda je on raskinuo s Moskvom shvativši da bi totalitarni metodi po uzoru na ruske mogli da ga koštaju velikog procenta jugoslovenskog stanovništva.

<sup>11</sup> Dokaz da fašistička diktatura u Italiji nije bila totalitarna jeste iznenađujuće mali broj presuda izrečenih političkim protivnicima, kao i njihova relativna blagost. Tokom godina povećane aktivnosti, od 1926. do 1932, posebni sudovi za političke prestupnike izrekli su 7 smrtnih kazni, 257 kazni od 10 i više godina zatvora, 1.360 ispod 10 godina, dok je veći broj optuženih osuđen na progonstvo; dalje, 12.000 ljudi je uhapšeno i proglašeno nevinim, što je nezamislivo u uslovima nacističkog ili boljševičkog terora (v. Kohn-Bramstedt, *Dictatorship and Political Police: The Technique of Control by Fear*, London 1945, p. 51ff).

nom. Slične netotalitarne diktature nikle su i u predratnoj Rumuniji, Poljskoj, pribaltičkim državama, Mađarskoj, Portugaliji i Frankovoj Španiji. Nacisti, koji su imali nepogrešiv instinkt za nijanse, uglavnom su prezrivo komentarisali nedostatke svojih fašističkih saveznika; iskreno poštovanje koje su gajili prema boljševičkom režimu u Rusiji (i Komunističkoj partiji u Nemačkoj) moglo je da se meri samo sa njihovom mržnjom prema narodu Istočne Evrope.<sup>12</sup> Jedini čovek kog je Hitler bezrezervno poštovao bio je genije Staljin;<sup>13</sup> i dok u slučaju Staljina i ruskog režima ne raspoložemo (niti ćemo verovatno ikada raspolagati) dokumentarnim materijalom kakav postoji u Nemačkoj, ipak od Hruščovljevog govora na Dvade-

<sup>12</sup> Teoretičari nacizma uvek su isticali da se Musolinijeva etička država i Hitlerova ideološka država (*Weltanschauungsstaat*) ne mogu stavljati u isti koš (Gottfried Neesse, *Die verfassungsrechtliche Gestaltung der Ein-Partei*, u: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 1938, Band 98.)

Evo šta Gebels kaže o razlici između fašizma i nacionalsocijalizma: [Fašizam]... nema veze sa nacionalsocijalizmom. Dok ovaj seže sve do samih korena, fašizam ostaje na površini (*The Goebbels Diaries 1942-1943*, priređivač Louis Lochner, New York 1948, p. 71). [Duće] nije revolucionaran kao Hitler ili Staljin. On je do te mere vezan za svoj italijanski narod da mu nedostaju sposobnosti svetskog revolucionara i pobunjenika (*ibid.*, p. 469).

Himmler je isti stav izrazio u govoru održanom 1943. na Konferenciji komandanata: Fašizam i nacionalsocijalizam su dve suštinski različite stvari,... fašizam i nacionalsocijalizam kao duhovni, ideološki pokret apsolutno se ne mogu porediti (v. Kohn-Bramstedt, *op.cit.*, dodatak br. 1).

Hitler je početkom dvadesetih godina uvideo sličnost između nacističkog i komunističkog pokreta: U našem pokretu spajaju se dve krajnosti: komunisti sa leve i službenici i studenti sa desnice. Ovi elementi oduvek su bili najaktivniji... Komunisti su bili idealisti socijalizma... (v. Heiden, *op. cit.*, p. 147). Rem, šef SA-a, samo je potvrdio rašireno uverenje kada je, krajem dvadesetih, zapisao: Mnogo toga deli nas i komuniste, ali mi cenimo iskrenost njihovog uverenja, njihovu rešenost da se žrtvuju za sopstvenu stvar, i to nam je zajedničko (Ernst Röhm, *Die Geschichte eines Hochverrätters*, 1933, Volksausgabe, p. 273).

Tokom poslednjeg rata, nacisti su Ruse, pre nego bilo koju drugu naciju, priznavali kao sebi ravne. Govor na konferenciji *Reichsleiters* i *Gauleiters* maja 1943. Hitler je započeo tvrdnjom da se u ovom ratu sučeljavaju buržoaske i revolucionarne države. Nama je bilo lako da eliminišemo buržoaske države, jer one su po vaspitanju i po svojim stavovima bile daleko slabije od nas. Države koje počivaju na ideologiji u prednosti su nad buržoaskim državama... [Na Istoku] smo naišli na protivnika koji takođe zastupa određenu ideologiju, mada pogrešnu... (*Goebbels Diaries*, p. 355). Ova ocena zasnovana je na ideološkim, a ne na vojnim proračunima. Gotfrid Nese je u knjizi *Partei und Staat* (1936) dao zvanično tumačenje borbe za vlast svog pokreta: Za nas se jedinstveni front *sistema* proteže od Nemačke Nacionalne Narodne Partije [t.j. od ekstremne desnice] do socijaldemokrata. Komunistička partija oduvek je bila neprijatelj izvan *sistema*. Zato smo tokom prvih meseci 1933. godine, kada je sudbina *sistema* već bila zapečaćena, još uvek imali da izborimo odlučujuću bitku protiv Komunističke Partije (p. 76).

<sup>13</sup> *Hitlers Tischgespräche*, p. 113. Tu se takođe mogu naći brojni primeri koji pokazuju da, suprotno posleratnoj legendi, Hitler nikada nije imao nameru da brani Zapad od boljševizma, već da je uvek bio spreman da se pridruži Crvenima u rušenju Zapada, čak i u jeku borbe protiv sovjetske Rusije (v. posebno p. 95, 108, 113ff, 158, 385).

setom kongresu znamo da je Staljin verovao samo jednom čoveku Hitleru.<sup>14</sup>

Znači, u svim tim manjim evropskim zemljama su i pre netotalitarnih diktatura delovali totalitarni pokreti, za koje je totalitarna vlast verovatno bila isuviše ambiciozan cilj; iako je totalitarizam, sve do osvajanja vlasti, dobro poslužio u organizovanju masa, tada bi apsolutna veličina zemlje naterala potencijalne totalitarne vladare da se priklone poznatijim modelima klasne ili partijske diktature. U stvari, ove zemlje prosto nisu imale na raspolaganju dovoljan ljudski potencijal koji bi dozvolio uspostavljanje totalne dominacije i velike ljudske žrtve koje ona podrazumeva.<sup>15</sup> Kako nisu mogli da se nadaju da će osvojiti naseljenije teritorije, tirani u ovim državicama bili su prisiljeni na izvesnu staromodnu umerenost kako ne bi ostali i bez to malo ljudi kojima su vladali. To je ujedno i razlog zbog kog je nacizam, sve do izbijanja rata i njegovog širenja Evropom, po doslednosti i bezobzornosti zaostajao za svojim ruskim parnjakom; čak ni nemački narod nije bio dovoljno brojan da bi omogućio potpun razvoj ovog najnovijeg oblika vlasti. Da je dobila rat, Nemačka bi tek tada upoznala pravi totalitarni režim, a žrtve koje bi njemu morale da prinesu ne samo niže rase, nego upravo i Nemci, mogu se nazreti i na osnovu planova iz Hitlerove zaostavštine.<sup>16</sup> U svakom slučaju, Nemačka je istinski totali-

<sup>14</sup> Poznato je da su Staljina više puta upozoravali na opasnost od Hitlerovog napada na Sovjetski Savez. Čak i kada je ga je sovjetski vojni ataše u Berlinu obavestio o danu napada, Staljin je odbio da veruje da će Hitler prekršiti sporazum (v. Hruščovljev Govor o Staljinu, tekst objavio State Department, New York *Times*, 5. juni 1956).

<sup>15</sup> Sledeća informacija, koju daje Souvarine, *op. cit.*, p. 669, to izuzetno plastično ilustruje: Prema V. Krivickom, kome sâm GPU služi kao izvrstan izvor poverljivih informacija, umesto 171 miliona stanovnika, koliko se očekivalo 1937. godine, zatečeno je samo 145; znači da nedostaje blizu 30 miliona stanovnika SSSR-a, i to, *nota bene*, posle obračuna sa kulacima ranih tridesetih godina, koji su odneli oko 8 miliona ljudskih života (v. *Communism in Action*, U.S. Government, Washington, 1946, p. 140).

<sup>16</sup> Veliki deo originalnih dokumenata u vezi sa planovima za istrebljenje ne-germanskih naroda, pre svega naroda slovenskog porekla, može se naći kod Léona Poliakova, *Bréviaire de la Haine*, Paris 1951, glava 8 (američko izdanje pod naslovom *Harvest of Hate*, Syracuse 1954; citiramo prema originalnom francuskom izdanju). Međutim, nacistička mašinerija uništavanja nije htela da se zaustavi ni pred nemačkim narodom, što se vidi po Zakonu o zdravstvu Rajha, za koji je nacrt dao lično Hitler. Tu on predlaže da se od ostatka stanovništva izoluju sve porodice u kojima je bilo slučajeva srčanih ili plućnih bolesti njihovo likvidiranje bilo je, naravno, sledeći korak programa. Ovaj, kao i nekoliko drugih zanimljivih projekata za pobedonosnu posleratnu Nemačku, mogu se naći u cirkularnom pismu načelnicima okruga (*Kreisleiter*) pokrajine Hesens-Nasau, koje izveštava o raspravi u firerovom generalštabu po pitanju mera [koje treba preduzeti] pre... i posle uspešnog okončanja rata (v. zbirku dokumenata u: *Nazi Conspiracy and Aggression*, Washington 1946, *et seq.*, vol. VII, p. 175). S tim u vezi treba spomenuti i planirano uvođenje sveopšteg zakona za strance, koji je trebalo da legalizuje i proširi institucionalno ovlašćenje policije da čak i sasvim nevinu osobu strpa u koncentracioni logor (v. Paul Werner, *SS-Standartenführer*, u: *Deutsches Jugendrecht*, Heft 4, 1944).

taran režim mogla da uspostavi tek tokom rata, nakon što je osvajanjem Istoka obezbeden dovoljan broj stanovnika a logori smrti postali mogući. I obrnuto, izgledi za uspostavljanje totalitarne vlasti zastrašujuće su dobri u zemljama tradicionalnog orijentalnog despotizma, u Indiji i Kini: one, naime, raspolažu gotovo neiscrpnim materijalom koji može da održava moćnu i krvožednu mašineriju totalne dominacije; osim toga, tamo je osećanje suvišnosti, tipično za čoveka mase, već vekovima izraženo u preziru prema ljudskom životu. U Evropi je ovo, pak, sasvim nova pojava, nusproizvod masovne nezaposlenosti i porasta broja stanovnika u poslednjih 150 godina. Umerenost ili manje ubilački metodi vladanja teško se mogu objasniti strahom vlasti od narodne pobune: ona se mnogo više plaši depopulacije sopstvene zemlje. Samo tamo gde su mase suvišne, ili gde njihovo eliminisanje ne bi dovelo do katastrofalne depopulacije, samo je tamo totalitarna vlast, za razliku od totalitarnog pokreta, uopšte i moguća.

Totalitarni pokreti mogu se javiti svuda gde postoje mase koje iz bilo kog razloga teže da se politički organizuju. Mase ne drži na okupu svest o zajedničkom interesu, njima nedostaje ona specifična klasna artikulisanost koja se izražava u jasnim, ograničenim i ostvarivim ciljevima. Termin masa može se upotrebljavati jedino kada je reč o ljudima koji, bilo zbog samog svog broja, bilo zbog ravnodušnosti, bilo zbog kombinacije jednog i drugog, ne mogu da se integrišu ni u jednu organizaciju zasnovanu na zajedničkom interesu, u političku partiju ili organe lokalne vlasti, u profesionalne organizacije ili sindikate. One potencijalno postoje u svakoj zemlji i čine onu većinu neutralnih, politički nezainteresovanih ljudi koji nikada ne pristupaju nijednoj partiji i retko izlaze na izbore.

Za uspon nacističkog pokreta u Nemačkoj i komunističkih pokreta u Evropi posle 1930. godine<sup>17</sup> karakteristično je to što su oni svoje članove regrutovali upravo iz ove mase naizgled nezainteresovanih ljudi od kojih su sve druge partije već digle ruke, smatrajući da su isuviše apatični ili isuviše glupi da bi bili dostojni njihove pažnje. Zato su većinu njihovih čla-

U vezi sa ovom negativnom populacionom politikom, čiji se cilj, istrebljenje stanovništva, jasno podudara sa čistkama unutar boljševičke partije, važno je imati u vidu da u procesu selekcije nikada ne sme da dođe do zastoja (Himmler, *Die Schutzstaffel*, u: *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*, br. 7b).

Firerova borba i borba njegove partije zapravo je beskonačan proces selekcije... Ova selekcija i ova borba tobože su dovršene 30. januara 1933... No, Firer i njegova stara garda znali su da prava borba tek počinje (Robert Ley, *Der Weg zur Ordensburg*, s. a, Verlag der Deutschen Arbeitsfront; nije za prodaju).

<sup>17</sup> F. Borkenau tačno opisuje ovu situaciju: Komunisti su imali samo neznatan uspeh kada su pokušavali da steknu uticaj u radničkoj klasi; stoga se njihova masovna baza, ako su je uopšte i imali, sve više udaljavala od proletarijata (Die neue Komintern, u: *Der Monat*, Berlin 1949, Heft 4).

nova činili ljudi koji se ranije nisu pojavljivali na političkoj sceni, što je omogućilo uvođenje sasvim novih metoda u političku propagandu, ali je dovelo i do neprijemčivosti za argumente političkih protivnika; ovi pokreti ne samo da su se stavili s onu stranu partijskog sistema u celini, već su našli članstvo koje do tada nije bilo taknuto, nije bilo iskvareno partijskim sistemom. Zato totalitarni pokreti nisu ni morali da se obaziru na tuđe argumente, i sve vreme su radije ubijali protivnike nego što su ih ubjeđivali, šireći tako pre teror nego konkretna uverenja. Oni su nesuglasice prikazivali kao nešto što neminovno potiče iz dubokih prirodnih, društvenih ili psiholoških izvora koji su izvan kontrole pojedinca, te su stoga i s onu stranu moći razuma. Ovakav stav je mogao da bude i nedostatak, da su ovi pokreti samo iskreno prihvatili konkurentsku borbu sa drugim partijama; ovako su, pak, bili sigurni da se obraćaju ljudima koji imaju dovoljno razloga da u podjednako meri budu ogorčeni na sve stranke.

Uspjeh totalitarnih pokreta kod masa značio je kraj dve iluzije koje su gajile zemlje sa demokratskim vladama, a posebno evropske nacionalne države i njihove partije. Prva je bila iluzija da narod svojim većim delom aktivno učestvuje u vlasti i da je svaki pojedinac simpatizer partije kojoj pripada ili već neke druge. Totalitarni pokreti su dokazali da, baš naprotiv, politički neutralne i nezainteresovane mase itekako mogu da čine većinu u demokratskim zemljama, te da tako demokratija može da funkcioniše u skladu sa pravilima koja aktivno priznaje samo manjina. Druga iluzija koju su totalitarni pokreti srušili bilo je uverenje da te politički nezainteresovane mase uopšte nisu važne, da su one zaista neopredeljene, da predstavljaju neku neizdiferenciranu pozadinu političkog života nacije. Sada su one pokazale nešto što nijednom organu javnog mnjenja nije pošlo za rukom, naime to da demokratske vlade počivaju na prečutnom pristanku i trpeljivosti nezainteresovanih i neartikulisanih slojeva naroda isto koliko i na vidljivim i javnim institucijama i organizacijama zemlje. Zato se učinilo da su totalitarni pokreti nedosledni kada su, uprkos preziru prema parlamentarnoj vlasti, pošli u osvajanje parlamenata: uspeali su da sve ljude ubeđe kako su parlamentarne većine lažne i kako ne odgovaraju nužno realnom stanju stvari u zemlji, čime su podrili samopoštovanje i samopouzdanje vlada, koje su takođe pre verovala u vladavinu većine nego u svoje ustave.

Često je naglašavano da totalitarni pokreti upotrebljavaju i zloupotrebljavaju demokratske slobode da bi ih konačno ukinuli. Tu nije na delu samo demonska inteligencija vođa ili detinjasta nedotupavnost masa. Demokratske slobode, doduše, jesu zasnovane na ravnopravnosti svih građana pred zakonom, ali one stiču svoj organski smisao i funkciju jedino ako ti građani pripadaju nekim grupama i ako ih one predstavljaju, ili, pak,

ako građani žive unutar neke socijalne i političke hijerarhije. Raspad klasnog sistema, jedine socijalne i političke stratifikacije evropskih nacionalnih država, sigurno je bio jedan od najznačajnijih događaja u novijoj istoriji Nemačke,<sup>18</sup> a pomogao je usponu nacizma kao što je u Rusiji odsustvo socijalne stratifikacije u ruralnoj populaciji (tom ogromnom bezobličnom telu bez ikakvog političkog obrazovanja, gotovo neprijemčivog za ideje koje bi omogućile plemenitu akciju)<sup>19</sup> boljševicima pomoglo da zbacе demokratsku vladu Kerenskog. Stanje u prehitlerovskoj Nemačkoj indikativno je za opasnosti koje u sebi nosi razvoj zapadnog dela sveta, posebno ako imamo u vidu da se, završetkom Drugog svetskog rata, isti dramatičan slom klasnog sistema ponovio u gotovo svim evropskim zemljama. Događaji u Rusiji, pak, jasno ukazuju na pravac kojim bi mogle da krenu neizbežne revolucionarne promene u Aziji. Praktično nije mnogo važno da li će totalitarni pokreti prihvatiti matricu nacizma ili matricu boljševizma, da li će mase organizovati u ime rase ili u ime klase, da li će se pretvarati da poštuju zakone života i prirode ili zakone dijalektike i ekonomije.

Nezainteresovanost za javne poslove i neutralnost u političkim pitanjima same po sebi nisu dovoljan razlog za uspon totalitarnih pokreta. Buržoaska društva, zasnovana na konkurenciji i na sticanju dobara, dovela su do apatije, pa čak i do netrpeljivosti prema javnom životu, i to čak ne toliko kod onih eksploatisanih društvenih slojeva koji su bili isključeni iz aktivnog upravljanja zemljom, koliko u samoj buržoaziji. Posle dugog perioda lažne skromnosti, u kom se buržoazija zadovoljavala statusom dominantne klase i nije težila političkoj vlasti (nju je drage volje prepustila aristokratiji), nastupila je era imperijalizma, tokom koje je buržoazija postajala sve netolerantnija prema postojećim nacionalnim institucijama: sada je počela da polaže pravo na političku moć i da se organizovano priprema za nju. I početna apatija i kasnije monopolističko, diktatorsko usmerenje u spoljnoj politici nacije, potiču iz onog načina života i onih životnih uverenja koja su tako isključivo usmerena na uspeh ili neuspeh pojedinca u bezobzirnoj konkurenciji da se građanske dužnosti i odgovornosti osećaju kao nepotrebno traćenje ionako ograničenog vremena i energije. Takvi stavovi buržoazije veoma su korisni za one oblike diktature u kojima jedan snažan čovek preuzima na sebe tešku odgovornost vođenja javnih poslova; oni isto tako predstavljaju prepreku totalitarnim pokretima koji ne mogu da tolerišu buržoaski (niti bilo koji drugi) individualizam. Ma kako nespremni bili da prihvate građanske odgovornosti, pripadnici apatičnih slojeva društva u kom dominira buržoazija itekako zadržavaju svoju indi-

<sup>18</sup> William Ebenstein, *The Nazi State*, New York 1943, p. 247.

<sup>19</sup> Tako ih je Maksim Gorki opisao (v. Souvarine, *op. cit.*, p. 290).

vidualnost, pa makar i samo zato što bez nje ne bi mogli da prežive u borbi za život.

Presudne razlike između organizacija gomile u devetnaestom veku i masovnih pokreta u dvadesetom lako se previđaju zato što se moderne totalitarne vođe po psihologiji i mentalitetu ne razlikuju mnogo od nekadašnjih vođa gomile, čije su moralne norme i politička sredstva veoma srodna buržoaskima. Pa ipak, ako je individualizam karakterističan za stav prema životu i buržoazije i gomile, totalitarni pokreti s pravom mogu da tvrde da su oni prvi imali istinski antiburžoasku orijentaciju; ni jedan od njihovih prethodnika iz devetnaestog veka, ni *Društvo 10. decembra*, koje je pomoglo Luju Napoleonu da dođe na vlast, ni koljačke brigade koje su harale Parizom za vreme Drajfusove afere, ni Crne stotine ruskih pogroma, ni pan-pokreti nisu angažovali svoje članove do tačke na kojoj se potpuno gube individualni prohtevi i ambicije, niti su i slutili da organizacija može jednom za svagda, a ne samo dok traje kolektivno junaštvo, da izbriše individualni identitet.

Odnos između građanskog klasnog društva i masa koje nastaju po njegovom slomu nije jednak odnosu između buržoazije i gomile, nusproizvoda kapitalističkog načina proizvodnje. Mase i gomila imaju samo jednu zajedničku crtu: obe se nalaze izvan svih socijalnih struktura i organa političkog predstavljanja. Mase ne preuzimaju norme i stavove vladajuće klase, kao što to čini gomila (mada na iskrivljen način), već odražavaju i na određeni način izvitoperuju norme i stavove svih klasa u vezi sa javnim poslovima. Merila čoveka mase ne određuje samo, pa čak ne ni prvenstveno, ta posebna klasa kojoj je nekada pripadao, već sveprisutni uticaji i ubedenja koja su, prećutno i neodređeno, delile sve klase društva.

Pripadnost klasi, mada mnogo labavija i ne tako neumoljivo određena društvenim poreklom kao u feudalnom društvu, uglavnom je bila data rođenjem, a samo su je izuzetan dar ili sreća mogli promeniti. Društveni status odlučivao je o učestvovanju pojedinca u politici, i osim u slučajevima nacionalne krize, kada je trebalo da dela kao *pripadnik nacije*, bez obzira na pripadnost klasi ili partiji, pojedinac se nikada nije direktno suočavao sa javnim poslovima niti se osećao direktno odgovornim za njih. Čim bi neka klasa dobila veći društveni značaj, počela bi da obučava određen broj svojih članova za politiku kao zanimanje, kao plaćen (ili, ako su ovi to sebi mogli da priušte, neplaćen) rad u vladi i telima koja dotičnu klasu predstavljaju u parlamentu. Većina ljudi, i to u svim klasama, ostajala je izvan partijskih i drugih političkih organizacija, ali to nikome nije bilo važno. Drugim rečima, pripadnost klasi, usko ograničene obaveze klase i tradicionalno shvatanje vlasti sprečili su jačanje građanstva koje bi osećalo individualnu i ličnu odgovornost za upravljanje zemljom. Ova apolitičnost stanovnikâ nacionalnih država izašla je na videlo tek kad se

klasni sistem slomio i u propast poveo čitav splet vidljivih i nevidljivih niti koje su ljude vezivale za političku zajednicu.

Slom klasnog sistema automatski je označio i slom partijskog sistema, prvenstveno zato što partije, kao interesna udruženja, više nisu mogle da zastupaju klasne interese. One su bile značajne za pripadnike nekadašnjih klasa koji su se, uprkos svemu, nadali da će ponovo pridobiti svoj stari društveni položaj, i koji su se držali jedni drugih ne zato što su i dalje imali zajedničke interese, nego zato što su se nadali da će moći ponovo da ostvare svoje. Stoga su i partije u svojoj propagandi sve više koristile psihološka sredstva i ideologiju, a u političkom nastupu potencirale apologiju i nostalgiju. Osim toga, partije su i ne primetivši izgubile one neutralne simpatizere koji nikada nisu bili zainteresovani za politiku zato što su osećali da nijedna partija ne može da zastupa njihove interese. Prvi znak sloma evropskog partijskog sistema nije, dakle, bilo osipanje starog članstva, već nesposobnost partija da regrutuju članove iz mlađih generacija, ali isto tako i gubitak prećutnog pristanka i podrške neorganizovanih masa, koje su odjednom odbacile svoju apatičnost i krenule kud god su videle mogućnost da artikulišu svoje novo silovito neslaganje sa čitavim sistemom.

Pad zaštitnih bedema između klasa preobrazio je usnule većine koje stoje iza svih partija u jednu veliku neorganizovanu, nestruktuisanu masu ozlojeđenih pojedinaca, koji nisu imali ništa zajedničko osim nejasne svesti o tome da su nade članova partije u povratak dobrih starih vremena osuđene na propast, da su, s tim u skladu, oni najugledniji, najreprezentativniji i najobavešteniji članovi društva obične budale, kao i da sva vlast nije čak ni toliko zla koliko je u stvari i glupa i podla. Za rođenje ove nove zastrašujuće negativne solidarnosti nije bilo od posebnog značaja to što su nezaposleni radnici mrzeli *status quo* i postojeću vlast okupljeni u Socijaldemokratskoj stranci, dok se mržnja razvlašćenih sitnosopstvenika artikulirala putem partija centra ili desnice, a nekadašnji pripadnici srednje i viših klasa svoj bes iskaljivali preko partija tradicionalne ekstremne desnice. Masa nezadovoljnih i beznadnih ljudi u Nemačkoj i Austriji drastično je porasla posle Prvog svetskog rata, kada su inflacija i nezaposlenost dodatno uvećale katastrofalne posledice vojnog poraza; takva masa je postojala i u svim državama nastalim posle rata, i ubrzala je razvoj ekstremističkih pokreta u Francuskoj i Italiji posle Drugog svetskog rata.

Mentalitet evropskog čoveka mase nastajao je u ovoj atmosferi raspada klasnog društva. Apstraktna jednolikost sudbine koja je zadesila ogroman broj pojedinaca njih nije sprečila da sebe procenjuju prema ličnom neuspehu, niti da svet procenjuju prema već poslovičnoj nepravednosti. No, ova egocentrična gorčina, iako je svojstvena izolovanom pojedincu i iako

teži da izbriše individualne razlike, nije bila ta spona koja bi mase držala na okupu, jer ona nije počivala na nekom zajedničkom interesu ekonomskom, socijalnom ili političkom. Egocentričnost je, dakle, išla ruku pod ruku sa presudnim slabljenjem instinkta za samoodržanjem. Nesebičnost, ali samo kao osećanje da čovek sam nije važan, kao osećanje suvišnosti, više nije bila izraz individualnog idealizma, već je postala masovni fenomen. Stara izreka da siromašni i potlačeni nemaju šta da izgube osim svojih okova više se nije mogla primeniti na čoveka mase, jer on je, prestavši da se zanima za sopstvenu dobrobit, izgubio mnogo više od okova bede: nestao je izvor svih briga i strahova koji čovekov život čine teškim i nespokojnim. U poređenju sa takvim ne-materijalizmom, hrišćanski monah izgleda kao čovek opsednut svetovnim stvarima. Himler, dobar poznavalac mentaliteta ljudi koje je okupio u svojoj organizaciji, opisao je ne samo SS-ovce, već i široke slojeve naroda iz kojih je ove regrutovao, rekavši da oni nisu zainteresovani za svakodnevne probleme, već isključivo za ideološka pitanja i za sreću što su baš oni odabrani da rade na ostvarenju zadatka koji se meri istorijskim epohama, zadatka čiji trag ni milenijumi neće moći da izbrišu.<sup>20</sup> Omasovljenje pojedinaca stvorilo je ljude koji, kao i Sesil Roudz nekih četrdeset godina ranije, razmišljaju u kontinentima i osećaju u vekovima.

Istaknuti evropski naučnici i državnici su još od početka devetnaestog veka predskazivali uspon čoveka mase i dolazak doba masa. Obimna literatura o ponašanju i psihologiji masa pokazala je i popularizovala u antici dobro poznatu mudrost o sličnosti između demokratije i diktature, između vladavine gomile i tiranije. Tako su naučnici pripremili određene politički svesne i osetljive, ako ne i preosetljive, građane Zapadne Evrope na uspon demagogâ, na lakovernost, praznoverje i brutalnost. Pa ipak, iako su se mnoga od ovih predskazanja u izvesnom smislu obistinila, njihova relevantnost se smanjuje kada se u obzir uzmu neočekivane i nepredviđene pojave kao što su radikalni gubitak svesti o ličnom interesu,<sup>21</sup> cinična ili dekadentna nezainteresovanost sa kojom se mase suočavaju sa smrću ili drugim ličnim nedaćama, strastvena sklonost najapstraktnijim koncepcijama kao životnim smernicama i uopšteni prezir čak i prema najočiglednijim pravilima zdravog razuma.

Mase, mimo svih predviđanja, nisu rezultat sve veće ravnopravnosti i širenja opšteg obrazovanja, odnosno neminovnog snižavanja njegovog kva-

<sup>20</sup> Govor Hajnriha Himlera o Organizaciji i dužnostima SS-a i policije, objavljen u: *National-politischer Lehrgang der Wehrmacht vom 15-23. Januar 1937*; prevod citiran prema: *Nazi Conspiracy and Aggression*, Office of the United States Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality, U. S. Government, Washington, 1946, IV, 616ff.

<sup>21</sup> Gustave Lebon, *La psychologie des Foules*, 1895, spominje čudnu nesebičnost masa (v. glava II, odeljak 5).

liteta i popularizacije njegovih sadržaja. (Amerika, primer zemlje u kojoj postoje jednakost pred zakonom i opšte obrazovanje, sa svim svojim nedostacima, zna manje o modernoj psihologiji masa nego bilo koja druga zemlja na svetu.) Uskoro se ispostavilo da su masovni pokreti posebno privukli visoko obrazovane slojeve, i da, načelno, izraženi individualizam i prefinjenost ne sprečavaju, već ponekad i ubrzavaju samozaborav u masi koji su nudili pokreti. Pošto je očigledna istina da visok stepen individualizovanosti i kultivisanost ne sprečavaju čoveka da prihvati stavove karakteristične za mase bila tako neočekivana, krivica za to često se svaljivala na morbidnost ili nihilizam moderne inteligencije, mržnju prema sebi samom, navodno tipičnu za intelektualca, i oprečnost duha životu i vitalnosti. Pa ipak, tako oklevetani intelektualci bili su samo najupečatljiviji primer i najvešnji zagovornici jednog mnogo opštijeg fenomena. Društvena atomizacija i ekstremna individualizacija prethodile su masovnim pokretima, a ovi su sasvim neorganizovane, tipične apstinate, koji su iz individualističkih pobuda uvek odbijali da priznaju društvene spone ili obaveze, privukli mnogo lakše i mnogo ranije nego neindividualističke, druželjubive članove tradicionalnih partija.

Zapravo su mase proizašle iz krhotina jednog već visoko atomizovanog društva, čiju je konkurentsku prirodu i prateći osećaj usamljenosti mogla da relativizuje jedino pripadnost klasi. Glavna odlika čoveka mase nije brutalnost niti nazadnost, već njegova izolovanost i odsustvo normalnih društvenih veza. Kako dolaze iz klasnog društva nacionalnih država, čije su se pukotine popunjavale vezivom nacionalističkog sentimenta, sasvim je prirodno što su te mase, u početnoj bespomoćnosti, ispoljile težnju ka posebno nasilnom nacionalizmu, pred kojim su njihove vode popustile iz čisto demagoških razloga, oglašavajući se o svoj instinkt i svoje ciljeve.<sup>22</sup>

Ni plemenski nacionalizam ni pobunjenički nihilizam nisu karakteristični ili ideološki prihvatljivi za mase u meri u kojoj su to bili za gomilu. A ipak su najdarovitije vode masa našeg vremena pre ponikle iz gomile nego iz masa.<sup>23</sup> Hitlerova biografija je školski primer za to; Staljin je, pak, došao iz zavereničkog aparata boljševičke partije, koji je bio specifična mešavina marginalaca i revolucionara. Prvobitna Hitlerova partija, sastavljena gotovo isključivo od neprilagođenih, propalica i avanturista, ite-

<sup>22</sup> Osnivači nacionalsocijalističke partije povremeno su se osvrtni na to i pre no što je Hitler preuzeo partiju kao partiju levice. Zanimljiv je i jedan incident do kog je došlo posle izbora za skupštinu 1932. godine: Gregor Štraser je ogorčeno rekao svom Vodi da su pre izbora nacionalsocijalisti mogli da oforme većinu u parlamentu, *Rajhstagu*, sa partijama centra; sada je ta mogućnost isključena, zajedno ove partije čine manje od polovine parlamenta;... ali sa komunistima još uvek činimo većinu, odgovorio je Hitler; niko ne može da nas nadvlada (Heiden, *op. cit.*, pp. 94 i 495).

<sup>23</sup> v. Carlton J. H. Hayes, *op. cit.*, koji ne pravi razliku između gomile i masa; on smatra da totalitarni diktatori pre vode poreklo iz masa nego iz klasa.

kako je bila partija naoružanih boema,<sup>24</sup> koji su bili naličje buržoaskog društva i koje je, prema tome, nemačka buržoazija po svim pravilima trebalo da uspešno upotrebi za svoje ciljeve. Međutim, nacisti su buržoaziju nasamarili koliko i Removu i Šlajherovu frakciju Rajhsvera, koja se takođe nadala da će Hitler, njen nekadašnji agent, ili SA, medijum za vojnu propagandu i paravojnu obuku, biti njeni agenti i da će joj pomoći da zavede vojnu diktaturu.<sup>25</sup> I ugledno društvo i vojni krugovi su nacistički pokret procenjivali u skladu sa političkom filozofijom gomile,<sup>26</sup> predajući pri tom nezavisnu, spontanu podršku koju su mase pružale novim vođama gomile, kao i pravi talenat ovih vođa da smišljaju dotad nepoznate vidove organizovanja. Gomila na čelu ovih masa više nije bila agent buržoazije niti bilo koga drugog – osim masa samih.

Poređenje nacizma i boljševizma, koji su se u dvema zemljama pojavili pod sasvim različitim okolnostima, najbolje može da dokaže da totalitarni pokreti ne zavise toliko od nestrukturisanosti masovnog društva koliko od tipičnih svojstava atomizovane i izolovane mase. Da bi Lenjinovu revolucionarnu diktaturu preobrazio u pravu totalitarnu vladavinu, Staljin je najpre morao da veštačkim putem stvori onakvo atomizovano društvo kakvo su za naciste u Nemačkoj već pripremile istorijske prilike.

Iznenadujuće laka pobeda Oktobarske revolucije ostvarena je u zemlji u kojoj je despotska i centralizovana birokratija vladala bezobličnom masom; nju nisu uspeli da organizuju ni ostaci ruralnih feudalnih staleža, ni

<sup>24</sup> Ovo je osnovna teorija K. Heidena, čija je analiza nacizma uprkos tome izuzetna.

Posle brodoloma starih klasa nastaje nova klasa intelektualaca, a na njihovom čelu su najbezobzirniji, oni koji imaju malo šta da izgube, pa su stoga i najjači; naoružani boemi, kojima je rat dom, a građanski rat otadžbina (*op. cit.*, p. 100).

<sup>25</sup> Zavera između generala Rajhsvera Šlajhera i šefa SA-a Rema sastojala se iz plana da se sve paravojne formacije stave pod vojnu upravu Rajhsvera, čime bi se nemačkoj vojsci jednim potezom dodali milioni ljudi. Posledica bi, naravno, bila vojna diktatura. Juna 1934. Hitler je likvidirao Rema i Šlajhera. Pregovori su počeli uz Hitlerovo znanje, a on je koristio Remove veze u Rajhsveru da bi zavarao nemačke vojne krugove po pitanju svojih pravih namera. Aprila 1932. Rem je posvedočio na jednom od suđenja Hitleru da je Rajhsver u potpunosti saglasan sa vojnim statusom SA-a (za dokumente o Removom i Šlajherovom planu v. *Nazi Conspiracy*, V, 456ff, i Heiden, *op. cit.*, 450). Sam Rem ponosno izveštava o pregovorima sa Šlajherom, koji su, prema njegovim podacima, otpočeli 1931. godine. Šlajher je obećao da će u slučaju nužde staviti SA pod komandu oficira Rajhsvera (v. *Die Memoiren des Stabchefs Röhm*, Saarbrücken, 1934, p. 170). Vojni karakter SA-a, na kom je radio Rem, a protiv koga se Hitler stalno borio, određivao je retoriku SA-a čak i posle likvidiranja Remove frakcije. Za razliku od pripadnika SS-a, pripadnici SA-a uvek su insistirali na tome da predstavljaju vojnu volju Nemačke, te da je za njih Treći Rajh vojna zajednica [koju podupiru] dva stuba: Partija i Vermaht (v. *Handbuch der SA*, Berlin 1939, i Victor Lutze, *Die Sturmabteilung*, u: *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*, br. 7a).

<sup>26</sup> Posebno Remova autobiografija spada u klasike ove vrste literature.

slabe urbane kapitalističke klase, tek u povelju. Kada je rekao da nigde u svetu vlast nije tako lako osvojiti, i nigde tako teško zadržati, Lenjin je bio svestan ne samo brojčane slabosti ruske radničke klase, već i anarhičnog stanja u društvu uopšte, stanja koje je omogućavalo iznenadne promene. Iako nije imao instinkt vode masa bio je loš govornik, a uz to je voleo i da javno priznaje i analizira sopstvene greške, što je protivno elementarnim pravilima demagogije. Lenjin se odmah uhvatio svih mogućih diferencijacija, društvenih, nacionalnih, profesionalnih, koje bi mogle da unesu ma kakvu strukturu u stanovništvo, i verovatno je smatrao da takva stratifikacija može da spase revoluciju. Legalizovao je anarhičnu eksproprijaciju zemljoposjednika od strane ruralnih masa, i tako po prvi, a verovatno i poslednji put, stvorio u Rusiji onu emancipovanu klasu seljaka koja je još od Francuske revolucije bila najpouzdaniji oslonac zapadnoevropskih nacionalnih država. Pokušao je da ojača radničku klasu podržavajući nezavisne sindikate. Po završetku građanskog rata tolerisao je bojažljivo nastajanje novog srednjeg sloja, proizišlog iz NEP-a. Uveo je i dodatna merila diferencijacije organizujući, a ponekad i izmišljajući, što je više nacionalnosti mogao, podstičući nacionalnu svest i svest o istorijskim i kulturnim razlikama čak i među najprimitivnijim plemenima u Sovjetskom Savezu. Izgleda da se u ovim čisto praktičnim političkim stvarima Lenjin pre držao svog snažnog državničkog instinkta nego marksističkog ubeđenja; u svakom slučaju, njegova politika dokazuje da se on odsustva socijalne i svake druge strukture plašio više nego mogućeg razvoja centrifugalnih tendencija unutar tek emancipovanih nacionalnosti ili čak jačanja nove buržoazije u tek stvorenim srednjim i seljačkim slojevima. Lenjin je svoj najveći poraz doživeo početkom građanskog rata, kada je vrhovna vlast, koju je on prvobitno hteo da koncentriše u sovjetima, prešla u ruke partijske birokratije; međutim, čak i ovakav razvoj događaja, ma koliko tragičan bio po dalji tok revolucije, nije neminovno morao da vodi u totalitarizam. Jednopartijska diktatura je začetoj socijalnoj stratifikaciji zemlje prosto dodala još jednu klasu, naime birokratiju, koja je, po Marksovim rečima, zaposela državu kao privatnu svojinu.<sup>27</sup> U trenutku

<sup>27</sup> Dobro je poznato da su antistaljinističke frakcije kritiku razvoja Sovjetskog Saveza zasnivale na ovoj marksističkoj formulaciji, i nikada je nisu ni prevazišle. Uprkos čestim čistkama u sovjetskoj birokratiji, koje su ciljale na likvidiranje birokratije kao klase, ovi kritičari su u njoj i dalje videli glavnu i vladajuću klasu u Sovjetskom Savezu. Evo kako to analizira Rakovski u progonstvu u Sibiru 1930: Na naše oči je nastajala i rasla velika klasa direktora sa svojim podklasama, klasa koja raste dobro proračunatim kooptiranjem i direktnim ili indirektnim naimenovanjima... Ono što ujedinjuje ovu jedinstvenu klasu jeste jedan oblik privatne svojine, takođe jedinstven, naime država (citirano prema: Souvarine, *op. cit.*, p. 564). Ovo je zaista prilično tačna analiza stanja pre Staljinovog dolaska na vlast; za odnos između partije i sovjetâ, koji je bio presudan po dalji tok Oktobarske revolucije, v. I. Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky 1879-1921*, 1954).

Lenjinove smrti, mnogi su putevi još uvek bili otvoreni. Na primer, stvaranje radničke, seljačke i srednje klase nije neminovno moralo da vodi klasnoj borbi, inače karakterističnoj za evropski kapitalizam. Poljoprivreda je još uvek mogla da se razvije na kolektivnom, kooperativnom ili na privatnom osnovu, a privreda cele zemlje je još uvek mogla da se drži socijalističkog, državno-kapitalističkog ili slobodno-tržišnog obrasca. Nijedna od ovih mogućnosti nije automatski morala da znači uništavanje nove strukture zemlje.

Sve te nove klase i nacionalnosti našle su se Staljinu na putu kada je počeo da priprema zemlju za totalitarnu vlast. Kako bi stvorio atomizovanu i nestrukturisanu masu, najpre je morao da likvidira ostatke moći sovjetâ, koji su, kao glavni nacionalni predstavnički organ, ipak imali izvesnu ulogu, i ograničavali apsolutnu vlast partijske hijerarhije. Zato je Staljin najpre potkopao nacionalne sovjete uvođenjem boljševičkih ćelija, iz kojih su jedino mogli biti imenovani viši funkcioneri centralnih komiteta.<sup>28</sup> Godine 1930. nestali su i poslednji tragovi nekadašnje lokalne samouprave; na njihovo mesto došla je strogo centralizovana partijska birokratija, čija se težnja ka rusifikaciji nije mnogo razlikovala od težnji carističkog režima, osim što nove birokrate više nisu zazirale od pismenosti.

Boljševička vlast je zatim pristupila likvidaciji klasa; iz ideoloških i propagandnih razloga započela je sa onima koje su imale nekakvo vlasništvo, naime sa novim srednjim slojem u gradovima, da bi potom prešla na seljake. Zahvaljujući brojnosti i imovini, seljaci su do tada bili potencijalno najsnažnija klasa u Sovjetskom Savezu; zato je njihova likvidacija morala biti temeljnija i okrutnija nego likvidacija bilo koje druge društvene grupe, a sprovedena je stvaranjem veštačke gladi i čestim deportacijama pod izgovorom kolektivizacije i eksproprisavanja kulaka. Likvidacija srednjih i seljačkih slojeva okončana je ranih tridesetih godina; oni koji se nisu našli među milionima mrtvih ili milionima deportovanih naučili su ko je ovde vlast, shvatili su da njihovi životi i životi njihovih porodica ne zavise od njihovih sugrađana, nego od vlasti, čijim su hirovima bili izloženi, sami, bez ikakve zaštite od strane grupe kojoj sticajem okolnosti pripadaju. Na osnovu statističkih podataka ili dokumenata ne može se tačno odrediti trenutak kada je kolektivizacija stvorila nov sloj seljaka, povezanih zajedničkim interesom, sloj koji je, zahvaljujući svojoj ključnoj brojčanoj i ekonomskoj poziciji, opet predstavljao potencijalu opasnost za totalitarnu

<sup>28</sup> Godine 1927, 90% članova seoskih sovjeta i 75% njihovih predsednika nisu bili članovi partije; izvršni komiteti okrugâ sastojali su se od 50% članova partije i 50% ljudi koji nisu pripadali partiji, dok je od delegata u Centralnom komitetu 75% bilo u partiji (v. članak o boljševizmu Mauricea Dobba u: *Encyclopedia of Social Sciences*).

A. Rosenberg u knjizi *A History of Bolshevism*, London 1934, glava VI, detaljno opisuje kako su članovi partije u sovjetima, glasajući u skladu sa instrukcijama koje su dobijali od viših partijskih činovnika, iznutra podrivali sistem sovjeta.

vlast. No, oni koji znaju kako da čitaju totalitarni materijal, mogu da dokuče da je ovaj trenutak došao otprilike dve godine pred Staljinovu smrt, kada je ovaj predložio da se kolektivi raspuste i da se pretvore u veće organizacione jedinice. Staljin nije dočekaostvarenje svog plana; ovaj put žrtve bi bile još veće, a haotične posledice za privredu u celini kobnije nego uništavanje prve seljačke klase ali imamo dovoljno razloga da poverujemo da bi se i to sprovelo. Nema te klase koja se ne može uništiti ako se ubije dovoljan broj njenih pripadnika.

Sledeća klasa koju je valjalo likvidirati bili su radnici. Oni su bili mnogo slabiji, i pružali su mnogo manji otpor nego seljaci, zato što je spontana eksproprijacija vlasnika fabrika, koju su radnici sproveli tokom revolucije (a za razliku od eksproprijacije zemljoposjednika koju su sproveli seljaci), bila osujećena kada je vlada konfiskovala fabrike pod izgovorom da država ionako pripada proletarijatu. Stahanovski sistem, uveden početkom tridesetih godina, uništio je svu solidarnost i klasnu svest među radnicima, i to pre svega putem surove konkurencije, a potom i privremenim konsolidovanjem stahanovske aristokratije, koja je (u socijalnom pogledu) od običnih radnika odudarala mnogo više nego samo rukovodstvo. Ovaj proces završen je 1938. godine, uvođenjem radne knjižice, koja je čitavu rusku radničku klasu zvanično pretvorila u gigantsku masu prinudnih radnika.

Vrhunac je bila likvidacija birokratije, koja je i sama potpomogla sprovođenje navedenih mera likvidacije. Staljinu je trebalo oko dve godine, od 1936. do 1938, da se otrese čitave administrativne i vojne aristokratije sovjetskog društva; skoro sve službe, fabrike, privredne i kulturne institucije, vlada, partija i vojna uprava, prešle su u nove ruke, jer je skoro polovina administrativnog osoblja, bili oni članovi partije ili ne, izbačena, a više od 50% svih članova partije i bar još dodatnih osam miliona ljudi likvidirano.<sup>29</sup> Opet se uništavanje partijske birokratije kao klase završilo uvođenjem internog pasoša, u kom su se morali beležiti i odobravati svi odlasci iz jednog grada u drugi. Što se pravnog statusa tiče, sada je birokratija, zajedno sa partijskim funkcionerima, bila izjednačena sa radnicima; sada je i ona postala deo nepreglednog mnoštva sovjetskih prinudnih radnika, a njen status privilegovane klase u sovjetskom društvu bio je prošlost. A kako se ova generalna čistka završila likvidacijom najviših či-

<sup>29</sup> Podaci su uzeti iz knjige Viktora Kravčenka *I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official*, New York 1946, p. 278 i 303. Ovaj izvor je, naravno, prilično nepouzdan. Međutim, kako u slučaju sovjetske Rusije jedino nepouzdanim izvorima i raspoložemo što znači da u potpunosti moramo da se oslonimo na reportaže, izveštaje i procene ove ili one vrste moramo da upotrebimo svaki podatak koji nam se makar čini u velikoj meri verovatan. Neki istoričari izgleda smatraju da je suprotan metod naime, korišćenje samo onog materijala koji daje ruska vlada pouzdaniji, ali to nije tačno. Upravo su zvanični podaci puka propaganda.

novnika iz redova policije – istih onih koji su tu generalnu čistku organizovali – čak ni kadrovi GPU-a, koji je i sproveo sav taj teror, nisu više mogli da se zavaravaju da kao grupa predstavljaju išta, a ponajmanje vlast.

Ove ogromne ljudske žrtve nisu motivisane nekakvim *raison d'état* u tradicionalnom smislu te reči. Nijedan od likvidiranih društvenih slojeva nije bio neprijateljski nastrojen prema režimu, niti je bilo verovatno da će to postati u bliskoj budućnosti. Aktivna opozicija je zamrla još 1930, kada je Staljin, u govoru na 16. Kongresu, prokazao sva desničarska i levičarska odstupanja unutar partije, mada su čak i te slabše opozicione struje teško mogle da se zasnju na bilo kojoj postojećoj klasi.<sup>30</sup> Diktatorski teror – koji se od totalitarnog razlikuje po tome što je usmeren na prave protivnike, a ne na bezazlene građane bez ikakvog političkog stava – bio je dovoljno okrutan da bi ugušio sav politički život, otvoren ili prikriven, i to još za Lenjinovog života. Intervencija iz inostranstva, koja je mogla da se udruži sa nekim od nezadovoljnih slojeva, više nije predstavljala nikakvu opasnost pošto je, oko 1930, sovjetski režim već priznala većina vlada i zaključila sa njim trgovinske i druge međunarodne ugovore. (Mada Staljinova vlada nije isključivala takvu mogućnost što se samog domaćeg stanovništva tiče; znamo da je Hitler, da je bio običan zavojevač, a ne suparnički totalitarni vlastodržac, mogao bar narod Ukrajine da pridobije za svoju stvar.)

Ako likvidacija klasa i nije imala nikakvog političkog smisla, sa stanovišta sovjetske privrede ona je definitivno bila katastrofalna. Posledice veštačke gladi iz 1933. osećale su se još godinama širom zemlje; uvođenje stahanovskog sistema 1935, sa proizvoljnim ubrzavanjem individualnog učinka i potpunim zanemarivanjem potrebe za timskim radom, dovelo je do haotične nestabilnosti u ovoj mladoj industriji.<sup>31</sup> Likvidiranje birokratije, to jest klase fabričkih upravnika i inženjera, konačno je lišilo industriju i ono malo stručnog iskustva i umeća koje je nova ruska tehnička inteligencija uspela da stekne.

Jednakost podanika bila je jedna od najvećih briga despotizama i tiranija još od pradavnih vremena, ali takvo izjednačavanje totalitarnoj vlasti nije dovoljno, zato što određene nepolitičke veze između podanika ostaju manje-više netaknute – na primer, porodične veze ili zajednička kulturna interesovanja. Ako totalitarizam ima ozbiljne namere, on nužno dolazi do tačke na kojoj – jednom za svagda mora da raskine sa neutralnošću jednog

<sup>30</sup> Staljinov izveštaj na 16. Kongresu prokazao je odstupanja kao – odraz otpora koji pružaju seljaci i sitna buržoazija u redovima same Partije (v. *Leninism*, 1933, tom II, glava III). Opozicija je bila začuđujuće nesposobna da se odbrani od ovog napada, zato što je ona, a to se posebno odnosi na Trockog, oduvek bila sklona da u borbi između frakcija vidi klasnu borbu (Souvarine, *op. cit.*, p. 440).

<sup>31</sup> Kravchenko, *op. cit.*, p. 187.

šahiste , to jest sa autonomnim postojanjem svake vrste aktivnosti. Oni koji vole šah radi šaha , a koje su njihovi likvidatori ispravno uporedili sa onima koji vole umetnost radi umetnosti ,<sup>32</sup> još uvek nisu apsolutno atomizovani elementi u masovnom društvu, čija je potpuno heterogena uniformnost jedan od osnovnih uslova za nastanak totalitarizma. Sa stanovišta totalitarnih vladara, društvo koje je posvećeno šahu radi šaha samog tek je za koji stepen manje opasno nego klasa seljaka zainteresovanih samo za obradu zemlje. Himler je sasvim ispravno definisao pripadnika SS-a kao novi tip čoveka koji ni pod kojim uslovima neće uraditi neki zadatak radi zadatka samog .<sup>33</sup>

Atomizacija masa u sovjetskom društvu postignuta je čestim i većim sprovođenjem čistki koje neminovno prethode pravoj likvidaciji određene grupe. Da bi se uništile sve društvene i porodične spona, čistke su organizovane tako što bi se svim ljudima koji su u nekoj vezi sa optuženim, od poznanika pa do najbližijih prijatelja i rođaka, pripretilo istom sudbinom. Posledica ove jednostavne i ingeniozne mere, krivice po srodstvu , jeste da se, čim je neko optužen, njegovi prijatelji preko noći pretvaraju u njegove najogorčenije neprijatelje; kako bi spasli svoju kožu, oni ga potkazuju i dobrovoljno daju obaveštenja koja potkrepljuju nepostojeće dokaze protiv njega jer to je očigledno jedini način da dokažu sopstvenu ispravnost. Bivši prijatelji će pokušati da dokažu da je njihovo poznanstvo ili prijateljstvo sa optuženim bilo izgovor da bi ga špijunirali i raskrinkali kao sabotera, trockistu, stranog špijuna ili fašistu. Zasluga se meri brojem denuncijacija bliskih drugova ,<sup>34</sup> pa zato i elementarna predostrožnost nalaže da se svi prisniji kontakti izbegavaju, ako je to moguće ne zbog opasnosti da će čovek otkriti svoje najskrivenije misli, već prosto da bi se, za prilično izvestan slučaj budućih nepravilnosti, eliminisale sve osobe koje bi mogle da imaju ne samo običan interes da denunciraju, nego i neodoljivu potrebu da drugog gurnu u propast, prosto zato što su njihovi životi u opasnosti. U krajnjoj liniji, upravo su razvijanjem ove metode do krajnjih i najfanatičnijih granica boljševički vlastodršci uspeli da stvore atomizovano i izolovano društvo kakvo do tad nismo poznavali, a koje samo slučajnosti ili katastrofe ne bi mogle da stvore.

<sup>32</sup> Souvarine, *op. cit.*, p. 575.

<sup>33</sup> Lozinka SS-a, kako ju je Himler lično formulisao, počinje rečima: Nema zadatka koji se izvršava radi njega samog (v. Gunter d Alquen, Die SS , u: *Schriften der Hochschule für Politik*, 1939). Brošure koje je SS izdavao za internu upotrebu stalno naglašavaju apsolutnu svest o ništavnosti svega što je samo sebi svrha (v. *Der Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei*, bez datuma, samo za upotrebu unutar policije ).

<sup>34</sup> Ovu praksu potvrđuju svi izveštaji. V. Krivicki u knjizi *In Stalin s Secret Services*, New York 1939, smatra da je nju uveo sam Staljin.

Totalitarni pokreti su masovne organizacije atomizovanih, izolovanih pojedinaca. Od ostalih partija i pokreta razlikuju se po tome što zahtevaju totalnu, neograničenu, bezuslovnu i nepokolebljivu lojalnost svakog pojedinca člana. Ovaj zahtev vode totalitarnih pokreta postavljaju i pre no što dođu na vlast i organizuju zemlju po totalitarnim principima, a potkrepljuju ga tvrdnjom da će njihove organizacije uskoro obuhvatiti čitavo čovečanstvo. Tamo, pak, gde totalitarnoj vlasti nije prethodio totalitaran pokret (što je, za razliku od nacističke Nemačke, bio slučaj u Rusiji), pokret valja organizovati naknadno, a uslovi za njegovo jačanje moraju se stvoriti veštačkim putem, kako bi totalna lojalnost psihološki osnov totalne dominacije uopšte bila moguća. Takva lojalnost može da se očekuje samo od potpuno izolovanog pojedinca koji, budući bez ikakvih društvenih spona, bez porodice, prijatelja, drugova, pa čak i pukih poznanika, osećaj da za njega ipak ima mesta pod suncem izvodi iz pripadnosti pokretu, iz članstva u partiji.

Potpuna lojalnost moguća je jedino kada se vernost liši sveg konkretnog sadržaja, koji po prirodi stvari može da dovede do kolebanja u mišljenju. Totalitarni pokreti su, svaki na svoj način, učinili sve što su mogli kako bi se oslobodili partijskih programa sa specifičnom sadržinom, programa iz početnih, ne-totalitarnih faza pokreta. Ma kako radikalno bio formulisan, svaki jasno određen politički cilj koji nije prosto zahtev za osvajanjem vlasti nad celim svetom, svaki politički program koji se bavi stvarima konkretnijim od ideoloških pitanja od vekovnog značaja, za totalitarizam predstavlja prepreku. Najveće Hitlerovo dostignuće pri stvaranju nacističkog pokreta, koji je on postepeno gradio od opskurne male partije šarlatana sa tipično nacionalističkim programom, sastoji se u tome što je pokret oslobodio nekadašnjeg partijskog programa, i to ne tako što je ovaj promenio ili zvanično ukinuo, već prosto tako što je odbio da razgovara o njemu ili o nekim njegovim tačkama, budući da je relativna umerenost njegovog sadržaja i frazeologije vrlo brzo bila prevaziđena.<sup>35</sup> Staljinov zadatak po ovom i po mnogim drugim pitanjima bio je ozbiljniji; socijalistički program Partije boljševika bio je mnogo veći teret<sup>36</sup> nego 25 tačaka jednog ekonomiste-amatera i političara-šarlatana kakav je bio Feder.<sup>37</sup> No,

<sup>35</sup> U *Mein Kampf* (2 toma, 1. nemačko izdanje, 1925. i 1927; necenzurisani prevod, New York 1939), Hitler tvrdi da je bolje imati zastareo program nego dozvoliti diskusiju o njemu (tom II, glava V). Uskoro će i javno reći: Kada preuzmemo vlast, program će doći sam od sebe... Prva stvar mora biti strašan talas propagande. Ta politička akcija imaće malo veze sa drugim aktuelnim problemima (v. Heiden, *op. cit.*, p. 203).

<sup>36</sup> Suvarin sugerise, i to pogrešno, po našem mišljenju, da je već Lenjin ukinuo partijski program: Ništa ne dokazuje jasnije da boljševizam kao doktrina postoji jedino u Lenjinovoj glavi; svaki boljševik prepušten sam sebi skrenuo bi sa linije njegove frakcije... ove ljude je mnogo više povezivao njihov temperament i Lenjinov uspon, nego same ideje (*op. cit.*, p. 85).

<sup>37</sup> Program Nationalsocijalističke partije Gotfrida Federa sa čuvenih 25 tačaka igrao je veću ulogu u literaturi o pokretu nego u pokretu samom.

Staljin je konačno, prokazavši sve frakcije u Komunističkoj partiji, postigao isti rezultat stalnim menjanjem političkog kursa partije, kao i stalnim kolebanjima u tumačenju i primeni marksizma; to je doktrinu potpuno lišilo njenog sadržaja, zato što se više nije moglo predvideti koji će kurs ili potez ona nametnuti. Činjenica da ni najpotpunija upućenost u marksizam i lenjinizam nije bila ni od kakve koristi za ispravno političko ponašanje već da se, naprotiv, linija partije mogla slediti jedino ako svako jutro ponovite Staljinove reči od prethodne večeri prirodno je rezultirala onim mentalnim stanjem, onom usredsređenom poslušnošću koju ne umanjuje nikakav pokušaj da se shvati ono što se radi; nju ingeniozno izražava lozinka koju je Himler smislio za svoje SS-ovce: Moja čast je moja vernost.<sup>38</sup>

Opet, ni nepostojanje ili ignorisanje partijskog programa samo po sebi ne mora da bude znak totalitarizma. Prvi koji je programe i platforme smatrao suvišnim papirićima i nezgodnim obećanjima, nespojivim sa stilom i žestinom pokreta, bio je Musolini, čija fašistička filozofija aktivizma sve delanje prepušta nadahnuću određenog istorijskog trenutka.<sup>39</sup> Puka žudnja za moći, u kombinaciji sa prezirom prema brbljivosti vođa običnih partija koji uvek odaju šta sa tom moći smeraju, karakteristična je za sve vođe gomile, ali ne zadovoljava potrebe totalitarizma. Pravi cilj fašizma bio je samo da dođe na vlast i učvrsti poziciju fašističke elite. Totalitarizam se nikada ne zadovoljava time da vlada spoljašnjim sredstvima, naime pomoću države i mašinerije nasilja; zahvaljujući posebnoj ideologiji i mestu koje ona ima u tom aparatu represije, totalitarizam je otkrio način da vlada ljudima i da ih teroriše iznutra. U tom smislu on ukida razliku između vladalaca i podanikâ i stvara stanje u kom moć i volja za moć, onako kako ih mi shvatamo, nemaju nikakvu ulogu, ili su, u najboljem slučaju, od sporednog značaja. U suštini, totalitarni vođa nije ništa drugo nego funkcioner masa koje vodi; on nije pojedinac željan vlasti koji podanicima tiranski nameće svoju volju. Budući običan funkcioner, on se u svako doba može zameniti, tako da u istoj meri zavisi od volje masa koje otelovljuje koliko i mase zavise od njega. Da nije njega, masama bi ne-

<sup>38</sup> Upečatljivost ove lozinke, koju je sam Himler formulisao, teško se može dočarati u prevodu. Na nemačkom *Meine Ehre heißt Treue* ukazuje na apsolutnu odanost i poslušnost koja prevazilazi puku disciplinu ili ličnu vernost. *Nazi Conspiracy*, čiji su prevodi nemačkih dokumenata i nacističke literature, mada na žalost veoma neujednačeni, neprocenjivo vredan izvor materijala, ovu lozinku prevodi kao Moja čast znači (*signifies*) vernost.

<sup>39</sup> Musolini je verovatno prvi partijski lider koji je svesno odbio formalni program i zamenio ga nadahnutim vodstvom i akcijom. U pozadini ovoga stoji koncept da je već puko postojanje pokreta glavni element nadahnuća, kome bi partijski program samo smetao. Filozofiju italijanskog fašizma pre izražava Đentileov aktualizam nego Sorelovi mitovi (v. takode članak o fašizmu u: *Encyclopedia of Social Sciences*). Program iz 1921. formulisao je tek dve godine posle osnivanja pokreta i uglavnom sadrži njegovu nacionalističku filozofiju.

dostajao spoljni predstavnik, i one bi ostale bezoblična rulja; bez masa, voda ne postoji. Hitler, koji je bio sasvim svestan ove međusobne zavisnosti, jednom je u govoru pripadnicima SA-a rekao: Sve što vi jeste, dugujete meni; sve što ja jesam, dugujem vama.<sup>40</sup> Mi ponekad olako potcenjujemo takve tvrdnje ili ih pogrešno razumemo, jer mislimo da se ovde delanje shvata kao davanje i izvršavanje naredbi. U političkoj tradiciji i istoriji Zapada ovakvo shvatanje nije usamljeno,<sup>41</sup> ali ono pretpostavlja nadležno lice koje ima mišljenje i volju, i koje potom bilo prinudom, bilo autoritetom, bilo nasiljem svoje mišljenje i svoju volju nameće grupama koje su mišljenja i volje lišene. Hitler je, pak, smatrao da čak i mišljenje postoji isključivo kao davanje naredbi ili njihovo izvršavanje,<sup>42</sup> čime je i teoretski ukinuo razliku između mišljenja i delanja, odnosno između vladara i podanika.

Ni nacionalsocijalizam ni boljševizam nikada nisu proklamovali nov oblik vladanja, niti su tvrdili da su dolaskom na vlast i preuzimanjem kontrole nad državnom mašinerijom postigli svoje ciljeve. Njihovoj predstavi o vlasti kao trajnoj dominaciji nad svakim pojedincem u svakoj sferi života ne mogu da udovolje nijedna država i nijedan aparat nasilja, već samo pokret koji se stalno menja.<sup>43</sup> Dolazak na vlast nasilnim putem nikada nije cilj, već je samo sredstvo, a dolazak na vlast u nekoj konkretnoj zemlji je dobrodošla prelazna faza, ali nikada i kraj pokreta. Praktičan cilj pokreta je da se što veći broj ljudi organizuje unutar njegovih okvira, da se ljudi pokrenu i da stalno budu u pokretu; politički cilj koji bi značio kraj pokreta prosto ne postoji.

## II. Privremeni savez između gomile i elite

MNOGO VIŠE od bezuslovne lojalnosti članova totalitarnih pokreta ili podrške koju totalitarni režimi uživaju u narodu, našu savest uznemirava neosporna privlačnost koju ovi pokreti imaju i za elitu, a ne samo za pripadnike gomile. Bilo bi itekako brzopleto kada bismo, zbog njihove umetničke ekstravagantnosti ili učenjačke naivnosti, zanemarili užasavajući

<sup>40</sup> Ernst Bayer, *Die SA*, Berlin 1938; prevod citiran prema: *Nazi Conspiracy*, IV, 783.

<sup>41</sup> Po prvi put u Platonovom *Državniku*, 305, gde se delanje tumači u smislu *archein* i *prattein* naređenja da se sa delanjem počne i izvršavanja te naredbe.

<sup>42</sup> *Hitlers Tischgespräche*, p. 198.

<sup>43</sup> *Mein Kampf*, tom I, glava XI; v. i Dieter Schwarz, *Angriffe auf die nationalsozialistische Weltanschauung: Aus dem Schwarzen Korps*, br. 2, 1936, koji objašnjava zašto nacionalsocijalisti i posle dolaska na vlast govore o borbi: Cilj nacionalsocijalizma kao ideologije [*Weltanschauung*] jeste neprestana borba... sve dok život svakog Nemca ne bude prožet osnovnim vrednostima ove ideologije, sve dok on ne počne da je živi.

spisak istaknutih ljudi koje totalitarizam može da ubroji među svoje simpatizere, saputnike ili formalne članove.

Ova sklonost elite važna je za razumevanje totalitarnih pokreta (mada ne i totalitarnih režima), isto kao i mnogo očiglednija veza pokretâ sa gomilom. Ta sklonost ukazuje na specifičnu atmosferu, opštu klimu u kojoj je došlo do jačanja totalitarizma. Treba imati u vidu da su vođe totalitarnih pokreta i njihovi simpatizeri takoreći stariji od masa koje organizuju, pa mase, bar hronološki gledano, ne moraju bespomoćno da čekaju uspon sopstvenih vođa usred klasnog društva koje se raspada, a čiji su one najtipičniji proizvod. Oni koji su dobrovoljno napustili društvo pre sloma klasa sada zajedno sa gomilom, ranijim nusproizvodom vladavine buržoazije, spremno dočekuju nove vođe. Današnji totalitarni vladari i vođe totalitarnih pokreta još uvek imaju karakteristične crte gomile, čija su psihologija i politička filozofija prilično dobro poznate. Još ne znamo šta će se dogoditi kada autentični čovek mase preuzme vlast, mada se može pretpostaviti da će on imati mnogo više zajedničkog sa pedantnom, proračunatom korektnošću Himlerovom ili sa tupom tvrdoglavošću Molotovljevom, nego sa Hitlerovim histeričnim fanatizmom ili Staljinovom senzualnom, osvetoljubivom okrutnošću.

U tom se pogledu situacija posle Drugog svetskog rata ne razlikuje bitno od one posle Prvog; kao što su tokom dvadesetih godina formulisane ideologije fašizma, boljševizma i nacizma, a pokrete predvodili predstavnici takozvane frontovske generacije, ljudi odgajani pre rata, ljudi koji su se još uvek dobro sećali tog vremena, tako i sadašnju opštu političku i intelektualnu klimu posleratnog totalitarizma određuje generacija koja dobro poznaje vreme i život pre rata. Ovo je posebno slučaj u Francuskoj, gde je do sloma klasnog sistema došlo posle Drugog, a ne posle Prvog rata. Kao i ljudi gomile i avanturisti iz doba imperijalizma, vođe totalitarnih pokreta sa svojim simpatizerima-intelektualcima dele to što su, čak i pre no što je došlo do sloma sistema, i jedni i drugi bili izvan klasnog i nacionalnog sistema uglednog evropskog društva.

Kada je blaziranost lažnog ugleda ustuknula pred anarhičnim beznađem, taj slom je izgledao kao prva velika prilika za elitu, ali i za gomilu. Ovo je posebno vidljivo u slučajevima novih vođa masa, čije karijere veoma podsećaju na karijere ranijih vođa gomile: neuspeh u profesionalnom i u društvenom životu, izopačenost i nesreća u privatnom. Ovakav život pre političke karijere, koji su nešto uglednije vođe starijih partija tako naivno koristile kao argument protiv novih vođa, i jeste bio najjači faktor u njihovoj privlačnosti. On kao da je dokazivao da ovi ljudi pojedinačno otevljuju sudbinu masa tog vremena i da su njihova želja da sve žrtvuju pokretu, njihova odanost unesrećenima, njihova rešenost da se nikada više ne

vrate u bezbednost normalnog života, kao i njihov prezir prema uglednom društvu, sasvim iskreni, a ne prosto motivisani prolaznim ambicijama.

Posleratna elita je, s druge strane, bila tek neznatno mlađa od generacije koja je dopustila da je imperijalizam upotrebi i zloupotrebi; kao kockari, špijuni, avanturisti, kao vitezovi bez straha i mane i istrebljivači zmajeva, predstavnici te starije elite ostvarivali su sjajne karijere s onu stranu uglednog društva. Kao i Lorens od Arabije, i nova elita je čeznula da se otrese sebe, osećala je istu snažnu odvratnost prema svim postojećim normama i prezir prema postojećoj vlasti. Ako se još sećala zlatnog doba sigurnosti pre Prvog svetskog rata, sećala se i kako ga je mrzela i kako je iskren bio njen entuzijazam početkom rata. Nije samo Hitler, i nisu samo gubitnici na kolenima zahvaljivali bogu kada je talas mobilizacije prešao Evropom 1914.<sup>44</sup> Elita nije morala čak ni da prebacuje sebi što je bila tako lak plen za šovinističku propagandu ili za laži o čisto odbrambenom karakteru rata. Elita je u rat krenula sa egzaltiranom nadom da bi sve što je njoj bilo poznato, sva kultura i tkivo života, moglo da ode u propast u oluji čelika (*Stahlgewitter*, po Ernstu Jingeru). Biranim rečima Tomas Man je rat nazvao kaznom i pročišćenjem; sam rat, i to mnogo više nego pobjeda, nadahnjivao je pesnika. Po rečima jednog proučavaoca tog doba, ono što je važno jeste spremnost na žrtve, a ne cilj za koji se ta žrtva podnosi; ili, opet, po rečima jednog mladog radnika, nije važno da li će da živi koju godinu duže ili ne. Čovek voli da ima čime da se podiči.<sup>45</sup> A mnogo pre nego što je jedan od intelektualaca-simpatizera nacizma izjavio kada čujem reč kultura, odmah potežem pištolj, pesnici su objavili svoju odvratnost prema kulturi smeća i poetski pozvali Varvare, Skite, Crnce, Indijance da je pogaze.<sup>46</sup>

Ako bi se ovo silovito nezadovoljstvo predratnim dobom, kao i kasniji pokušaji da se ono ponovo izazove, žigosalo prosto kao izliv nihilizma (od Ničea i Sorela do Pareta, od Remboa i T. E. Lorensa do Jingera, Brehta i Malroa, od Bakunjina i Nječajeva do Aleksandra Bloka), značilo bi to prevideti da zgražavanje zapravo može da bude opravdano u društvu koje je sasvim prožeto ideologijom i moralnim normama buržoazije. No isto tako je tačno i da je frontovska generacija, za razliku od duhovnih otaca koje je izabrala, bila potpuno opsednuta željom da doživi propast čitavog sveta lažne sigurnosti, lažne kulture i lažnog života. Ta želja bila je tako snažna da je po uticaju i artikulisanosti nadjačala sve ranije pokušaje prevredno-

<sup>44</sup> v. kako Hitler opisuje svoju reakciju na vest o izbijanju Prvog svetskog rata u: *Mein Kampf*, tom I, glava V.

<sup>45</sup> v. Hanna Hafkesbrink, *Unknown Germany*, New Haven 1948, pp. 43, 45, 81, unutarnja hronika Prvog svetskog rata. Zbog ove zbirke, koja je od ogromnog značaja za procenjivanje istorijske atmosfere, još je uočljiviji nedostatak sličnih studija o Francuskoj, Engleskoj i Italiji.

<sup>46</sup> *ibid.*, p. 20-21.

vanja vrednosti, kakav je Ničeov, reorganizacije političkog života, kakav se može naslutiti u Sorelovim spisima, oživljavanja čovekove autentičnosti kod Bakunjina, ili strastvene ljubavi prema životu u čistoti Remboovih egzotičnih avantura. Nemilosrdno uništavanje, kaos i razaranje radi njih samih poprimili su dostojanstvo najviših vrednosti.<sup>47</sup>

Autentičnost ovih osećanja dokazuje i činjenica da se tek mali deo ove generacije izlečio od entuzijazma kada je zaista iskusio strahote rata. Preživeli iz rovova nisu postali pacifisti. Oni su se grčevito držali doživljaja koji, kako su mislili, može da im posluži da se konačno odvoje od omraženog uglednog društva. Bili su odani uspomeni na četiri godine života u rovovima, kao da su one objektivno merilo za stvaranje nove elite. S druge strane su, međutim, odoleli iskušenju idealizovanja prošlosti; naprotiv, zagovornici rata prvi su shvatili da rat u eri mašina nikako ne može da stvori vrline kakve su hrabrost, čast i muževnost,<sup>48</sup> da on ljudima može da pruži jedino iskustvo čiste destrukcije i poniženje što služe tek kao šrafčić veličanstvene mašinerije ubijanja.

Ova generacija sećala se rata kao velikog uvoda u slom klasa i njihov preobražaj u mase. Rat je, sa svojom stalnom ubilačkom proizvodljivošću, postao simbol smrti, veliki ujednačitelj,<sup>49</sup> pa time i pravi začetnik novog poretka u svetu. Strastvena želja za jednakošću i pravdom, čežnja za prevazilaženjem uskih i beznačajnih granica među klasama, za ukidanjem glupih privilegija i predrasuda, kao da su u ratu videle izlaz iz stare snishodljivosti i sažaljenja prema potlačenima i obespravljenima. U vremenima sve veće bede i bespomoćnosti pojedinca, čini se da je sažaljenju koje prerasta u sveproždiruću strast podjednako teško odoleti koliko i mržnji prema bezgraničnosti tog sažaljenja, koje ljudsko dostojanstvo ubija sa skoro istom smrtonosnom sigurnošću kao i sama beda.

Tokom prvih godina svoje karijere, kada je ponovno uspostavljanje *status quo*-a u Evropi bilo najozbiljnija opasnost po ambicije gomile,<sup>50</sup> Hitler

<sup>47</sup> U korenu svega ovoga je osećanje potpune otuđenosti od običnog života. Tako je, na primer, Rudolf Binding zapisao: Nas sve više treba računati među mrtve, među otuđene jer nas značaj događaja otuđuje i razdvaja pre nego među izgnanike, koji makar mogu da se vrata (*ibid.*, p. 160). Neobičan odjek elitističkih pretenzija frontovske generacije može se naći i kod Himlera, koji objašnjava kako je konačno došao do svojih merila za selekciju pri reorganizaciji SS-a: ...najstrožu selekciju donosi rat, borba na život i smrt. U tom procesu vrednost krvi dokazuje se postignutim... Rat je, međutim, ipak vanredno stanje, a treba naći načina da se selekcija vrši i u mirnodopskim uslovima (*op. cit.*).

<sup>48</sup> v. npr. Ernst Jünger, *The Storm of Steel*, London 1929.

<sup>49</sup> Hafkesbrink, *op. cit.*, p. 156.

<sup>50</sup> Heiden, *op. cit.*, objašnjava kako je Hitler u prvim danima pokreta bio opsednut katastrofama, koliko se plašio mogućeg oporavka Nemačke. Više puta [npr. tokom Ruskog puča] i na različite načine, on je svojim jurišnim odredima, SA-u, govorio da Nemačka propada. Naš zadatak je da obezbedimo uspeh našeg pokreta (p. 167) uspeh koji je u tom trenutku zavisio od sloma Ruskog puča.

je gotovo isključivo ciljao na ovakve sentimente frontovske generacije. Čudna nesebičnost čoveka mase ovde se pojavila kao čežnja za anonimnošću, kao želja da bude samo broj i da funkcioniše samo kao šraf, želja za bilo kakvom promenom koja bi mogla da poništi lažnu identifikaciju sa određenim klišeima ili predodređenim funkcijama unutar društva. Rat se shvatao kao najmoćnija masovna akcija koja ukida individualne razlike, tako da čak i patnja, koja prema tradicionalnom shvatanju izdvaja pojedinca od ostalih jedinstvenošću njegove sudbine, sada može da se protumači kao sredstvo istorijskog napretka.<sup>51</sup> Isto tako ni nacionalne razlike nisu delile mase u koje su posleratne elite želele da se utope. Prvi svetski rat je, donekle paradoksalno, gotovo izbrisao pravi nacionalni osećaj u Evropi, gde je, u doba između dva rata, pripadnost rovovskoj generaciji na ma kojoj strani bila mnogo važnija od pripadnosti nemačkoj ili francuskoj naciji.<sup>52</sup> Nacisti su svu svoju propagandu zasnivali na ovom neodređenom bratstvu, na ovom sudbinskom zajedništvu, i u svakom pogledu su nadjačali veliki broj veteranskih organizacija širom Evrope, dokazavši time kako su besmislene postale nacionalne parole čak i kod pripadnika takozvane desnice, koja je njih koristila zbog prizvuka nasilja, ne toliko zbog nacionalističkog sadržaja.

Nijedan element u ovoj opštoj intelektualnoj klimi posleratne Evrope nije bio naročito nov. Bakunjin je već priznao da ne želim da budem *ja*, ja želim da budem *mi*,<sup>53</sup> a Nječajev je propovedao jevandjelje prokletog čoveka bez ikakvih ličnih interesa, bez ljubavi, bez osećanja, spona, vlastništva, pa čak i bez imena.<sup>54</sup> Antihumanističkim, antiliberalnim, antiindividualističkim i antikulturnim instinktima frontovske generacije, njihovoj često sjajnoj i duhovitoj pohvali nasilja, moći i okrutnosti, prethodili su smušeni i pompezni naučni dokazi imperijalističke elite da je borba svih protiv svih zakon svemira, da je ekspanzija psihološka neminovnost mnogo više nego političko sredstvo, te da čovek mora da se pridržava takvih univerzalnih zakona.<sup>55</sup> Ono što je u spisima frontovske generacije

<sup>51</sup> Hafkesbrink, *op. cit.*, p. 156-157.

<sup>52</sup> Taj osećaj je već bio čest tokom rata, kada je Rudolf Binding zapisao: [Ovaj rat] ne može se porediti sa političkom borbom, u kojoj jedan voda odmerava snagu sa drugim. U ovom su ratu oba protivnika potučena, a samo Rat ima svoju volju (*ibid.*, p. 67)

<sup>53</sup> Bakunjin u pismu od 7. februara 1870. (v. Max Nomad, *Apostles of Revolution*, Boston, 1939, p. 180).

<sup>54</sup> Katehizis revolucije napisao je ili sam Bakunjin ili njegov učenik Nječajev. U vezi sa pitanjem autorstva, v. Nomad, *op. cit.*, p. 227ff; tu se nalazi i prevod celog teksta. U svakom slučaju, sistem potpunog zanemarivanja bilo kakvih načela osnovne pristojnosti i poštenja u odnosu [revolucionara] prema drugim ljudima... zapisan je u istoriji ruske revolucije kao nječajevština (*ibid.*, p. 224).

<sup>55</sup> Među ovim teoretičarima imperijalizma ističe se Ernest Sellière, *Mysticisme et Domination: Essais de Critique Impérialiste*, 1913; v. takođe Cargill Sprietsma, *We Imperialists*:

novu, jeste njihova književna vrednost i istinska strast. Posleratnim piscima više nisu bili potrebni naučni dokazi genetike, oni jedva da su koristili sabrana dela Gobinoa ili Hjustona Stjuarta Čemberlena, koji su već postali deo kulturnog inventara malogradana. Oni nisu čitali Darvina, već markiza de Sada.<sup>56</sup> Ako su uopšte i verovali u univerzalne zakone, sigurno nisu mnogo marili da im se povinuju. Za njih su nasilje, moć, okrutnost bili najveće vrline čoveka koji je definitivno izgubio svoje mesto u univerzumu, ali je isuviše ponosan da bi čeznuo za teorijom moći koja bi ga bezbedno vratila u svet i ponovo integrisala u njega. Oni su se slepo zadovoljavali bilo čim što je pristojno društvo odbacilo, bez obzira na doktrinu ili sadržaj, a okrutnost su poštovali kao glavnu vrlinu zato što je ona bila suprotna humanističkom i liberalnom licemerju društva.

Ako pripadnike ove generacije uporedimo sa ideolozima devetnaestog veka, sa kojima oni izgleda imaju dosta toga zajedničkog, primetna je veća autentičnost i strastvenost onih prvih. Njih je beda mnogo dublje pogodila, nejasno stanje duha njih je mnogo više brinulo, a licemerje mnogo više bolelo nego sve apostole dobre volje i sveopšteg bratstva. Oni čak nisu više mogli da beže u egzotične zemlje, nisu više sebi mogli da dozvole veličanstvene pustolovine među nepoznatim i neobičnim narodima. Više se nije moglo pobeći iz svakodnevne rutine bede, poniznosti, osujećenosti i jeda, prekrivene lažnom kulturom i visokoparnom frazeologijom; svet bajki njih nije mogao da spase od sve veće mučnine koju je stvarnost neprestano izazivala.

Ova nemogućnost bekstva u daleki svet, osećaj da su uhvaćeni u klopke društva tako različitog od onog koje je stvorilo imperijalistički karakter dodao je već prisutnoj strasti za anonimnošću i gubljenjem sopstvene ličnosti i stalnu napetost i žeđ za nasiljem. Kako više nije postojala mogućnost radikalne izmene uloge i karaktera, kakvi su, recimo, identifikacija sa pokretom za nacionalno ujedinjenje Arapa ili sa ritualima indijanskih plemena, činilo se da je dragovoljno utapanje u nadljudske sile uništenja spas od automatskog identifikovanja sa predodređenim funkcijama u društvu, spas od njihove potpune banalnosti, s tim što se tako u isti mah možda

---

*Notes on Ernest Seillière s Philosophy of Imperialism*, New York, 1931; G. Monod u: *La Revue Historique*, januar 1912; i Louis Estève, *Une nouvelle Psychologie de l'Impérialisme: Ernest Seillière*, 1913.

<sup>56</sup> U Francuskoj je markiz de Sad posle 1930. postao jedan od omiljenih autora književne avangarde. Jean Paulhan primećuje u uvodu za novo izdanje Sadovih *Les Infortunes de la Vertu*, Pariz 1946: Kada vidim kako velik broj pisaca danas svesno pokušava da porekne izveštačenost i književnu igrariju zarad neizrecivog [*un évènement indicible*]..., kako panično traže uzvišeno u besramnom, veličanstveno u subverzivnom,... zapitam se... nije li se naša savremena književnost, u onim delovima koji nama izgledaju najvitalniji ili bar najagresivniji u potpunosti okrenula prošlosti, i nije li baš de Sad taj koji utiče na nju (v. takode Georges Bataille, *Le Secret de Sade*, u: *La Critique*, vol. III, br. 15-16, 17, 1947).

može uništiti i tkivo društva. Ove ljude privlačio je otvoreni aktivizam totalitarnog pokreta, njegovo čudno i samo naizgled protivrečno insistiranje kako na primatu pukog aktivizma, tako i na nadmoći gole prinude. Ova mešavina odgovarala je iskustvu koje je frontovska generacija stekla u ratu, iskustvu neprestane aktivnosti unutar okvira nadmoćne fatalnosti.

Osim toga, čini se da je aktivizam davao nove odgovore na staro i neuodgovorno pitanje ko sam ja?, koje se u vremenima krize uvek pojavljuje s udvostručenom istrajnošću. Ako je društvo tvrdilo: ti si ono za šta se izdaješ, posleratni aktivizam je uzvraćao: ti si ono što si uradio (na primer, prvi čovek koji je preleteo Atlantski okean, kao u Brehtovom komadu *Der Flug der Lindberghs/Let Lindbergovih*). U nešto izmenjenom obliku, ovaj odgovor je posle Drugog svetskog rata ponovio Sartr: ti si tvoj život (*Huis Clos/Iza zatvorenih vrata*). Prikladnost ovakvih odgovora nije toliko u ubedljivosti kojom redefinišu lični identitet, koliko u njihovoj upotrebljivosti za eventualno bekstvo od socijalne identifikacije, od mnoštva zamenjivih uloga i funkcija koje društvo nameće. Bilo je važno učiniti nešto, neko herojsko ili nezakonito delo, nešto nepredvidljivo, na šta niko drugi ne može da utiče.

Ovaj otvoreni aktivizam totalitarnih pokreta, njihova sklonost terorizmu pre nego bilo kom drugom obliku političke aktivnosti, u istoj meri je privukao intelektualce koliko i gomilu, zato što se taj terorizam totalitarnih pokreta tako suštinski razlikuje od terorizma ranijih revolucionarnih društava. Terorizam sada više nije bio sredstvo proračunate politike za eliminisanje istaknutih ličnosti koje, zbog politike ili zbog položaja, predstavljaju simbol ugnjetavanja. Ispostavilo se da je u terorizmu najatraktivnije bilo to što je on postao neka vrsta stava kojim se mogu izraziti frustracija, jed i slepa mržnja, neka vrsta političkog ekspresionizma koji koristi bombe, koji s oduševljenjem prati publicitet svojih dela, i apsolutno je spreman da plati životom ne bi li ikako iznudio priznanje sopstvenog postojanja u normalnim slojevima društva. Taj isti duh i ta ista igra je, mnogo pre konačnog poraza nacističke Nemačke, nagnala Gebelsa da sa očiglednim oduševljenjem objavi da će nacisti, u slučaju poraza, znati kako da zalupe vrata za sobom i da vekovima ne padnu u zaborav.

Ali ako nigde drugde, upravo ovde se može naći relevantno merilo za razlikovanje elite od gomile u pretotalitarno vreme. Ono što je gomila želela, a Gebels tako precizno izrazio, bio je ulaz u istoriju čak i po cenu uništenja. Gebelsovo iskreno uverenje da je najveća sreća koju čovek danas može da doživi ili da bude genije ili da služi geniju,<sup>57</sup> tipična je za gomilu, ali nikako za mase, niti za simpatizere iz redova elite. Naprotiv, ovi potonji su anonimnost shvatili tako ozbiljno da su dosledno poricali i postojanje genija; umetničke teorije dvadesetih godina očajnički su pokušava-

<sup>57</sup> Goebbels, *op. cit.*, p. 139.

le da dokažu da je sve izuzetno proizvod umeća, veštine, logike, i rezultat mogućnosti samog materijala.<sup>58</sup> Gomila, a ne elita, bila je očarana sjajnom snagom slave (Štefan Cvajg), i sa entuzijazmom je prihvatila pozno-buržoasko idolatrizovanje genija. U tome je gomila dvadesetog veka verno sledila stazu ranijih skorojevića, koji su takođe shvatili da će buržoasko društvo radije raskriliti vrata nekom ko je fascinantno abnormalan : geniju, homoseksualcu ili Jevrejину, nego nekom ko je prosto postigao nešto. Prezir elite prema geniju i njena čežnja za anonimnošću svedoči o duhu koji ni mase ni gomila nisu bile kadre da shvate, a koji je, po Robespjerovim rečima, težio da afirmiše veličinu čoveka spram ništavnosti velikana.

I pored ove razlike između elite i gomile, nema sumnje da je eliti bilo drago kad god bi svet podzemlja zaplašio ugledno društvo i ovo tako nagao da ga smatra ravnim sebi. Pripadnici elite bili su spremni da plate cenu razaranja civilizacije, samo da bi mogli da se naslađuju prizorom ljudi koji su u prošlosti nepravično bili isključeni iz društva, a koji sada krče sebi put u njega. Oni se nisu posebno gnušali ni krivotvorenja istoriografije, od kojih nijedan totalitarni režim nije prezao, već ih je vrlo otvoreno koristio u propagandi; uverili su se da je tradicionalna istoriografija takođe falsifikat, jer je iz pamćenja čovekovog isključila obespravljene i potlačene. One koje je i samo njihovo doba zaboravilo, uglavnom je zaboravljala i istorija, a poruga koja dolazi na ranu bolela je sve ljude osetljive savesti još od kad je nestala vera u neki zagrobni život u kome će poslednji biti prvi. Nepravde u prošlosti kao i u sadašnjosti postajale bi nepodnošljive kada više nije bilo nade da će se tasovi pravde ikada poravnati. Veliki Marksov pokušaj da svetsku istoriju prikaže kao istoriju klasne borbe fascinirao je čak i one koji nisu verovali u ispravnost njegovih postavki, jer je Marks želeo da pronađe način da u pamćenje budućih naraštaja unese sudbine ljudi izbačenih iz zvanične istorije.

Privremeni savez između elite i gomile počivao je u velikoj meri na ovom istinskom oduševljenju sa kojim je elita posmatrala kako gomila uništava ugledno buržoasko društvo: kako su nemački industrijski magnati prisiljeni ne samo da trguju sa Hitlerom-firmopiscem, bivšom propalicom (tako je on sebe nazivao), već i da ga prime u društvo, ili kako totalitarni pokreti, uz gruba i vulgarna krivotvorenja na svim poljima intelektualnog života, prikazuju celokupnu evropsku istoriju samo kao istoriju podzemnih, prezrenih elemenata. Zato je itekako bilo razloga da se pozdravi doslednost s kojom su boljševizam i nacizam počeli da uklanjaju čak i one izvore sopstvenih ideologija koji su već stekli određeno priznanje u akademskim ili drugim zvaničnim krugovima. Nije Marksov dijalektički materijalizam nadahnjivao nova tumačenja istorije, nego zavera 300

<sup>58</sup> U tom pogledu karakteristične su umetničke teorije Bauhausa; v. i beleške Bertolta Brehta o pozorištu u: *Gesammelte Werke*, London 1938.

porodica, ne Gobinoova i Čemberlenova pompezna naučnost, već *Protokoli sionskih mudraca*, ne neporeciv uticaj katoličke crkve i uloga antiklerikalizma u romanskim zemljama, nego drugorazredna literatura o jezuitima i slobodnim zidarima. Predmet raznih ovakvih konstrukcija uvek je raskrinkavanje zvanične istorije sa namerom da se dokaže postojanje tajnih uticaja; vidljiva, dokaziva i zvanična istorijska realnost tek je spoljna fasada, smišljena da zavara narod.

Ovoj averziji intelektualne elite prema zvaničnoj historiografiji i uverenju elite da je istorija, koja je ionako falsifikat, isto tako možda i poligon za šarlatane, treba dodati i njeno užasno, obeshrabrujuće oduševljenje mogućnošću da se gigantske laži i monstrozni falsifikati konačno afirmišu kao neosporne činjenice, oduševljenje čovekovom slobodom da prema sopstvenom nahodjenju menja prošlost i time što razlika između istine i laži ne mora više da bude objektivna, već je prosto pitanje moći i promućurnosti, pritiska i besomučnog ponavljanja. Ne fasciniraju nas Staljinovo i Hitlerovo umeće laganja, nego činjenica da su uspeali da ujedine mase u blok koji će veličanstveno podržati njihove laži. Ono što su sa stanovišta nauke bila sitna krivotvorenja, kao da je sankcionisala sama istorija u trenutku kada je čitava zahuktala stvarnost pokretâ stala iza njih i počela da se pretvara da iz njih crpi nadahnuće potrebno za delanje.

Privlačnost koju su totalitarni pokreti imali za elitu pre dolaska na vlast zbunjuje zato što su za nekog ko stoji po strani kao puki posmatrač otvorena vulgarnost i proizvoljnost, prostota doktrine totalitarizma mnogo uočljivije nego što je to opšte raspoloženje pretotalitarnog doba. Ove doktrine su do te mere bile nespojive sa opšteprihvaćenim intelektualnim, kulturnim i moralnim normama da bi se moglo pomisliti kako neki intelektualcima svojstven suštinski nedostatak karaktera, *la trahision des clerics* (Ž. Benda), ili perverzna mržnja duha prema samom sebi može da se okri- vi za oduševljenje s kojim je elita prihvatila ideje gomile. No, zagovornici humanizma i liberalizma, u svom gorkom razočaranju i nedovoljnom poznavanju svog doba, uglavnom previdaju da je upravo atmosfera u kojoj su se izgubile sve tradicionalne vrednosti i pravila (nakon što su se devetnaestovekovne ideologije međusobno potrle i iscrple svoju vitalnost) donekle olakšala prihvatanje očigledno apsurdnih pravila umesto starih istina: one su se bile pretvorile u svete banalnosti, i to baš zato što se smatralo da takve banalnosti niko ne može ozbiljno da shvati. Vulgarnost je svojim ciničnim odbacivanjem važećih normi i prihvaćenih teorija dovela do iskrenog priznavanja onog najgoreg i ravnodušnosti prema svim zahtevima, što se lako moglo pomešati sa hrabrošću i novim stilom života. Oni koji su tradicionalno mrzeli buržoaziju i koji su dobrovoljno napustili ugledno društvo, videli su u širenju stavova i uverenja gomile a to su u

stvari bili stavovi i uverenja buržoazije, jedino lišeni licemerja samo odsustvo pritivnosti i pristojnosti, a ne suštinu.<sup>59</sup>

Kako je buržoazija sebe smatrala čuvarem zapadne tradicije i kako je u sva pitanja morala unela pometnju paradirajući javno vrline koje ne samo što je nisu krasile u privatnom i poslovnom životu, nego su čak bile predmet njenog prezira prihvatanje okrutnosti, nepoštovanje ljudskih vrednosti i opšta amoralnost činile su se revolucionarnima zato što su makar ukidale podvojenost na kojoj je postojeće društvo očigledno počivalo. Kakvo iskušenje: hvalisati se ekstremističkim načelima u licemernom sumraku dvostrukog morala, javno nositi masku okrutnosti u društvu koje je tako otvoreno bezobzirno ali glumi otmenost, razmetati se izopačenošću u svetu koji nije samo poročan nego je u svojoj suštini zao! Intelektualna elita dvadesetih godina, koja je malo znala o ranijim vezama između gomile i buržoazije, bila je uverena da se stara igra *épater le bourgeois* može ponavljati u nedogled ako čovek počne da šokira društvo ironično iskrivljenom slikom njega samog.

U to vreme niko nije mogao da predvidi da će prava žrtva ove ironije biti pre elita nego buržoazija. Avangarda nije shvatala da trči glavom ne kroz zid, nego kroz otvorena vrata; njen opšti uspeh pokazaće svu neosnovanost njenog zahteva da predstavlja revolucionarnu manjinu ispostaviće se, naprotiv, da ona zapravo izražava novi duh masa ili duh vremena. U tom kontekstu posebno je simptomatičan prijem na koji je naišla Brehtova *Dreigroschenoper/Opera za tri groša* u prehitlerovskoj Nemačkoj. Komad prikazuje gangstere kao ugledne poslovne ljude, a ugledne poslovne ljude kao gangstere. Ironija se donekle izgubila kada su uvaženi biznismeni u publici to shvatili kao dubok uvid u način na koji je svet ustrojen, a gomila dočekala komad kao poželjno umetničko sankcionisanje gangsteraja. Temu komada, *Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral* (Prvo ždranje, onda moral), svi su pozdravili burnim aplauzom, mada iz različitih razloga: gomila je aplaudirala zato što je ovu parolu shvatila doslovno, buržoazija je aplaudirala zato što se tako dugo zavaravala sopstvenim licemerjem da se već umorila, te je u prikazivanju banalnosti u kojoj je živela videla duboku mudrost, a elita je aplaudirala zato što je raskrinkavanje licemerja taaako zabavno. Efekat dela bio je upravo suprotan od onog koji je Breht hteo da postigne. Buržoaziju više ništa nije moglo da šokira; ona je pozdravila razobličavanje svoje skrivene filozofije, čija je popularnost dokazala da je sve vreme bila u pravu, tako da je je-

<sup>59</sup> Sledeći odeljak iz Remove knjige *Die Geschichte eines Hochverrätters* (pp. 267 i 269) odražava osećanja gotovo cele mlade generacije, a ne samo elite: Licemerje i farizejstvo vladaju. Oni su najuočljivija odlika današnjeg društva... Ništa nije neiskrenije od takozvanog morala društva. Omladina se ne snalazi u dvostrukom moralu buržuja-filistara, i ne zna više kako da razlikuje istinu od laži. Homoseksualnost u ovim krugovima je, barem donekle, bila izraz protesta protiv društva.

dini politički rezultat Brehtove revolucije bio to što je ohrabrio svakoga da odbaci neugodnu masku licemerja i da otvoreno prihvati norme gomile.

Slično dvosmislenu reakciju izazvao je u Francuskoj nekih deset godina kasnije Selinov pamflet *Bagatelles pour un Massacre*, u kome on predlaže da se masakriraju svi Jevreji. Andre Žid se na stranicama *Nouvelle Revue Française* javno oduševljavao ovom knjigom, ne zato što je hteo da poubija sve Jevreje Francuske, nego zato što mu se dopalo otvoreno priznavanje takve želje i fascinantna protivurečnost između Selinove otvorenosti i licemerne ugladenosti s kojom se u svim uglednim krugovima tretiralo jevrejsko pitanje. Želja elite da se demaskira licemerje bila je toliko snažna da nije mogao da je umanjni ni Hitlerov itekako konkretan progon Jevreja, koji je u vreme objavljivanja Selinovog dela bio u punom jeku. Pa ipak, i ova reakcija bila je mnogo više uslovljena averzijom prema filosemitizmu liberala nego stvarnom mržnjom prema Jevrejima. Slično stanje duha objašnjava i zanimljivu činjenicu da poznat Staljinov i Hitlerov stav o modernim umetnicima i česta proganjanja nikako nisu mogli da umanje sklonost avangardnih umetnika prema totalitarnim pokretima. To jasno ukazuje na odsustvo osećaja za realnost kod elite, zajedno sa njenom perverznom nesebičnošću, a i jedno i drugo gotovo previše nalikuju fiktivnom svetu i nesebičnosti masa. Na jedan doduše elementaran i neizdiferenciran način problemi intelektualne elite i gomile postali su isti i najavljivali su probleme i mentalitet masa, što je bila velika prilika za totalitarne pokrete, a ujedno i osnov za privremeni savez intelektualne elite i gomile.

U bliskoj vezi sa tom privlačnošću koju je elita osetila prema gomili zbog odsustva licemerja, a prema masama zbog njihove nesebičnosti, jeste i podjednako neodoljiva draž lažnog zahteva totalitarnih pokreta za ukidanjem razlike između privatnog i javnog života, kao i zahteva za ponovnim uspostavljanjem neke misteriozne, iracionalne celovitosti čovekove. Otkako je Balzak otkrio privatne živote javnih ličnosti francuskog društva, otkako je Ibzenova drama *Stubovi društva* osvojila evropske pozornice, problem dvostrukog morala postao je jedna od glavnih tema tragedija, komedija i romana. Dvostruki moral buržoazije postao je simbol onog pompeznog, neiskrenog *esprit de sérieux*. To razdvajanje privatnog i javnog života nema ničeg zajedničkog sa opravdanim razdvajanjem sfere ličnog i javnog, već je pre bilo psihološki odraz borbe između buržuja (*bourgeois*) i građanina (*citoyen*), karakteristične za devetnaesti vek, borbe, dakle, između čoveka koji sve javne institucije meri aršinom ličnog interesa, i odgovornog građanina koji se za javne poslove zanima kao za poslove svih. U tom kontekstu, politička filozofija liberala, prema kojoj već i sam zbir ličnih interesa daje čudo opšteg dobra, izgleda kao puka racionalizacija beskrupuloznosti s kojom se ostvaruju lični interesi, bez obzira na opšte dobro.

Nasuprot klasnoj prirodi evropskih partija, koje su oduvek priznavale da zastupaju određene interese, te su sebe smatrale delovima celine, nasuprot, dakle, takvom njihovom oportunizmu, totalitarni pokreti su kao svoje preimućstvo isticali *Weltanschauung*, ideologiju koja se odnosi na čoveka u celini.<sup>60</sup> Tom pretenzijom na celovitost, vođe pokretâ potekle iz gomile ponovo su formulisale (a zapravo samo izokrenule) političku filozofiju buržoazije. Buržoazija, budući da je sebi krčila put socijalnim pritiskom, a neretko i ekonomskim ucenjivanjem političkih institucija, oduvek je verovala da javnim i vidljivim organima vlasti upravljaju njihovi tajni, ne-javni interesi i uticaji. U tom smislu, politička filozofija buržoazije oduvek je bila totalitarna; ona je oduvek polazila od identičnosti politike, ekonomije i društva, pri čemu političke institucije služe kao fasada za lične interese. Dvostruka merila buržoazije, njeno razlikovanje javnog i privatnog života, bili su ustupak nacionalnoj državi koja je očajnički pokušavala da razdvoji ove dve sfere.

Elitu je privlačio radikalizam kao takav. Marksova optimistična proročanstva o odumiranju države i rađanju besklasnog društva više nisu bila tako radikalna, tako mesijanska. Ako je Berđajev u pravu kada tvrdi da su ruski revolucionari... oduvek bili totalitarno nastrojeni, onda se privlačnost sovjetske Rusije kako za naciste, tako i za komuniste iz redova intelektualaca, sastojala upravo u tome što je u Rusiji revolucija bila i religija i filozofija, a ne samo sukob koji se ticao društvene i političke sfere života.<sup>61</sup> U stvari, preobražaj klasa u mase i slabljenje ugleda i autoriteta političkih institucija u zemljama Zapadne Evrope stvorili su uslove nalik onima u Rusiji, tako da nije slučajno što su i zapadnoevropski revolucionari poprimili onaj tipično ruski revolucionarni fanatizam kome cilj nije samo promena društvenih ili političkih uslova, nego i radikalno uništenje svake vere, vrednosti i institucije. Gomila je prosto iskoristila ovo novo raspoloženje i dovela do kratkotrajnog saveza revolucionara i kriminalaca, saveza koji je postojao i u mnogim revolucionarnim sektama carske Rusije, ali, simptomatično, ne i na evropskoj sceni.

Ovaj uznemirujući savez između gomile i elite, kao i čudnovata podudarnost njihovih težnji, može se objasniti time što su ovi slojevi prvi bili isključeni iz strukture nacionalnih država i iz okvira klasnog društva. Gomila i elita su se tako lako našle, makar i privremeno, jer su osetile da oličavaju sudbinu svog vremena, da iza njih stoje nepregledne mase, da bi

<sup>60</sup> Ulogu *Weltanschauung*-a u formiranju nacističkog pokreta više puta je naglasio i sam Hitler. Zanimljivo je primetiti da on u svojoj knjizi *Mein Kampf* (tom II, glava I, *Weltanschauung* i Partija) tvrdi da je zahvaljujući marksističkim partijama shvatio neophodnost zasnivanja partije na *Weltanschauung*-u.

<sup>61</sup> Nicolai Berdyaev, *The Origin of Russian Communism*, 1937, pp. 124-125.

pre ili kasnije većina evropskih naroda mogla da stane uz njih, spremna da učestvuje u njihovoj revoluciji.

Ispostavilo se da ni jedna ni druga nisu bile u pravu. Gomila, polusvet buržoaske klase, nadala se da će posredstvom bespomoćnih masa doći na vlast, da će je ove podržati kada pokuša da ostvari svoje interese, da će moći prosto da zameni starije slojeve buržoaskog društva i u njih unese mnogo preduzimljiviji duh podzemlja. Međutim, odmah po dolasku na vlast, totalitarne vođe su shvatile da preduzimljivi duh ne odlikuje samo gomilu i da bi, u svakom slučaju, takva inicijativa mogla da ugrozi totalnu dominaciju nad čovekom. Ni beskrupuloznost, s druge strane, nije bila ograničena na gomilu, a mogla se, za nevolju, naučiti za relativno kratko vreme. Mase koordinisanih\* filistara bile su mnogo pogodniji materijal za nemilosrdnu mašineriju dominacije i istrebljenja; one su bile sposobne čak i za mnogo veće zločine nego takozvani profesionalni kriminalci – samo ukoliko se zločini dobro organizuju i pridobiju izgled rutinskog posla.

Zato nije slučajno ni što ono malo protesta protiv masovnih zločina nacista nad Jevrejima i narodima Istočne Evrope nije došlo iz redova voj-ske ili bilo kog drugog dela koordinisanih masa poštenih filistara, već iz redova onih nekadašnjih Hitlerovih drugova koji su bili tipični predstavnici gomile.<sup>62</sup> Isto tako ni Himler, najmoćniji čovek u Nemačkoj posle 1936,

\* Hana Arent ovim terminom prevodi nemački *Gleichschaltung*, koji označava nametanje uniformnog mišljenja, podvođenje svih sfera života pod politiku i ideologiju vlastodržaca, i potpunu društvenu nivelaciju. *Prim. prev.*

<sup>62</sup> Tako je, na primer, Vilhelm Kube, generalni komesar u Minsku i jedan od najstarijih članova Partije, još 1941. godine, dakle na samom početku masovnih ubistava, pokušao da interveniše, i pisao svom šefu: Ja svakako jesam snažan i voljan da saradujem u rešavanju jevrejskog pitanja, ali ljudi koji su odgajani u okvirima naše kulture ipak se razlikuju od ovdašnjih zverskih hordi. Zar pokolj treba da prepustimo Litvancima i Letoncima, koje čak i lokalno stanovništvo diskriminiše? Ne mogu to da učinim. Molim Vas da mi date jasne instrukcije kako da se ovaj problem reši na najhumaniji način, u ime ugleda našeg Rajha i naše Partije. Ovo pismo objavio je Max Weinreich u: *Hitler's Professors*, New York 1946, pp. 153-154. Kubeova intervencija odmah je odbijena, ali je skoro istovetan pokušaj V. Besta, opunomoćenika Rajha u Danskoj i čuvenog nacističke, da spase danske Jevreje bio uspešniji (v. *Nazi Conspiracy*, V, 2).

Očigledno ni Alfred Rozenberg, koji je propovedao inferiornost slovenskih naroda, nikako nije shvatao da bi njegove teorije mogle jednog dana da znače likvidaciju tih naroda. Njemu je bila poverena uprava nad Ukrajinom, odakle je tokom jeseni 1942. slao ogorčene izveštaje, nakon što je već više puta pokušao da dobije direktne smernice za akciju od samog Hitlera (v. *Nazi Conspiracy*, II, 83ff i IV, 62).

Ima, naravno, i izuzetaka. Čovek koji je spasao Pariz bio je general fon Holtic, koji se, dođuše, plašio da bi mogao da ostane bez mesta ako ne izvršava naredjenja, mada je znao da je rat već od pre nekoliko godina izgubljen. Malo je, ipak, verovatno da bi on smogao hrabrosti da se odupre naredjenju da sravni Pariz sa zemljom da nije imao svesrdnu podršku jednog dugogodišnjeg nacističke, Ota Abeca, nemačkog ambasadora u Francuskoj; tako bar proizilazi iz njegovog svedočenja na suđenju Abecu u Parizu (v. *New York Times*, 21. juli 1949).

nije bio jedan od onih naoružanih boema (Hajden), tako opasno sličnih elitnim intelektualcima; on je bio mnogo normalniji, to jest mnogo više čifta, od bilo kog visokog funkcionera prvobitnog nacističkog pokreta.<sup>63</sup> On nije bio boem kao Gebels, perverzljak kao Štrajher, šarlatan kao Rozenberg, fanatik kao Hitler, ili pak avanturista kao Gering. Svoju izuzetnu sposobnost da organizuje mase, da ih dovede do potpune potčinjenosti, Himler je dokazao time što je shvatio da većina ljudi nisu ni boemi, ni fanatici, pustolovi, perverznjaci, šarlatani ili marginalci, već pre svega zaposleni ljudi i dobri očevi i muževi.

Filistar koji se povlači u privatni život, njegova prostodušna posvećenost porodici i karijeri bili su poslednji i već degenerisan proizvod buržoaske vere u primat privatnog interesa. Filistar je buržuj izolovan od svoje klase, atomizovana individua kao posledica sloma buržoaske klase. Čovek mase, od koga je Himlerova organizacija načinila sredstvo za najveće zločine u istoriji, pre je imao crte filistra nego crte čoveka gomile, on je bio buržuj koji je njegov svet ruši, ni o čemu ne brine koliko o ličnoj sigurnosti, koji je spreman da i najmanjim povodom žrtvuje sve ubeđenje, čast, dostojanstvo. Ispostavilo se da ništa nije lakše uništiti nego privatnost i moral ljudi koji misle samo na to kako da zaštite svoje privatne živote. Posle nekoliko godina vlasti i sistematskog koordinisanja, nacisti su s pravom mogli da tvrde: Jedini čovek koji je u Nemačkoj još uvek privatna ličnost, jeste neko ko spava.<sup>64</sup>

S druge strane, da bismo bili pravični prema onim pripadnicima elite koji su u jednom trenutku dopustili da ih zavedu totalitarni pokreti, i koji su, zbog svojih intelektualnih sposobnosti, ponekad čak optuživani da su inspirisali totalitarizam, morali bismo da naglasimo da ono što su ovi očajnici dvadesetog veka uradili (ili nisu uradili) nije imalo nikakvog uticaja na totalitarizam, iako jeste igralo određenu ulogu u ranijim, i to uspešnim, pokušajima totalitarnih pokreta da prisile spoljni svet da ozbiljno shvati njihove doktrine. Čim bi došli na vlast, totalitarni pokreti počeli bi da se oslobađaju ove grupe simpatizera čak i pre no što bi prešli na veće zločine. Za totalitarizam je intelektualna, duhovna i umetnička inicijativa opasna koliko i gangsterska inicijativa gomile, a i jedna i druga opasnije su od obične političke opozicije. Stalno proganjanje svakog višeg oblika intelek-

<sup>63</sup> Jedan Englez, Stiven H. Roberts, u knjizi *The House that Hitler Built*, London 1939, opisuje Himlera kao čoveka izuzetno ljubaznog, još uvek zainteresovanog za svakodnevne, životne stvari. On nema držanje većine nacista, koji se ponašaju kao polubogovi.... Nema čoveka za koga bi se moglo reći da manje priliči svojoj funkciji nego ovaj šef nemačke policije, i uveren sam da u celoj Nemačkoj nisam sreo običnijeg čoveka... (pp. 89-90). Ovo na čudan način podseća na izjavu Staljinove majke, koja je, prema boljševičkoj propagandi, za njega rekla da je primeran sin. Svakoj bih majci poželega ovakvog sina (Souvarine, *op. cit.*, p. 656).

<sup>64</sup> primedba Roberta Laja (v. Kohn-Bramstedt, *op. cit.*, p. 178).

tualne aktivnosti od strane novih voda masa proističe iz nečeg mnogo ozbiljnijeg nego što je čovekova prirodna odbojnost prema stvarima koje nije kadar da razume. Totalna dominacija ne dozvoljava slobodnu inicijativu ni na kom polju života, nikakvu aktivnost koja nije u potpunosti predvidljiva. Totalitarizam na vlasti uvek i svuda zamenjuje sve prvorazredne talente, makar oni bili i simpatizeri, onim šarlatanima i budalama čiji je manjak inteligencije i kreativnosti najbolja garancija njihove lojalnosti.<sup>65</sup>

<sup>65</sup> Boljševička politika, koja je u ovom pogledu iznenađujuće dosledna, dobro je poznata i ne traži dalji komentar. Pikašo, da uzmemo najpoznatiji primer, u Rusiji nije omiljen iako je postao komunista. Andre Žid je, videvši 1936. stvarnost sovjetske Rusije, iznenada promenio stav, što je možda konačno uverilo Staljina da su kreativni umetnici neupotrebljivi, čak i ako su simpatizeri. Nacisti su se od boljševka razlikovali samo po tome što još nisu ubijali svoje istaknute talente.

Vredelo bi detaljnije proučiti karijere onog relativno malog broja nemačkih naučnika koji su prevazišli okvire puke kolaboracije i koji su ponudili svoje usluge zato što su bili ubedeni nacisti. (Weinreich, *op. cit.*, je jedina takva studija, ali nije dovoljno merodavna zato što ne pravi razliku između učenjaka koji su prigrlili nacističku ideologiju i onih koji su za svoje karijere mogli da zahvale isključivo režimu; on ne uzima u obzir ranije karijere dotičnih naučnika, te stoga nekritički u istu kategoriju stavlja znamenite, zaslužne ljude i šarlatane.) Najzanimljiviji je primer pravnika Karla Šmita, čije se ingeniozne teorije o kraju demokratije i legalne vlasti i danas mogu čitati bez daha; još početkom tridesetih godina na njegovo mesto došli su pravi nacistički političari i teoretičari prava, kakvi su, na primer, Hans Frank, kasnije guverner Poljske, Gotfrid Nese i Rajnhard Hen. Poslednji koji je pao u nemilost bio je istoričar Valter Frank, ubedeni antisemita i član nacističke partije i pre no što je ona došla na vlast, koji je 1933. postao direktor novoosnovanog Instituta Rajha za istoriju nove Nemačke (*Reichsinstitut für Geschichte des Neuen Deutschlands*) sa njegovim čuvenim Odeljenjem za jevrejsko pitanje (*Forschungsabteilung für Judengfrage*), i izdavač devet tomova *Forschungen zur Judenfrage (Istraživanja o jevrejskom pitanju, 1937-1944)*. Početkom četrdesetih, Frank je svoju poziciju morao da prepusti ozloglašenom Alfredu Rozenbergu, čija studija *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* ne mari čak ni za privid naučnosti. Nepoverenje prema Franku bilo je očigledno insprisanu time što nije bio šarlatan, ničim drugim.

Ono što ni elita ni gomila, koje su s takvim žarom prigrlile nacionalsocijalizam, nisu mogle da shvate jeste da se ovom redu... ne pristupa slučajno. Iznad želje da se služi stoji nepokolebljiva nužnost selekcije, koja ne zna ni za olakšavajuće okolnosti ni za milost (*Der Weg der SS*, izdao SS Hauptamt-Schulungsamt, s. a, p. 4). Drugim rečima, što se tiče selekcije članova, nacisti su nameravali da sami donose odluke, bez obzira na slučajnost bilo čijeg mišljenja. Čini se da isto to važi i za selekciju boljševika za tajnu policiju. F. Beck i W. Godin u knjizi *Russian Purge and the Extraction of Confession*, 1951, p. 160, kažu da se članovi NKVD-a regrutuju iz redova partije, ali da članovi partije ne mogu dobrovoljno da se prijave za ovakvu karijeru.